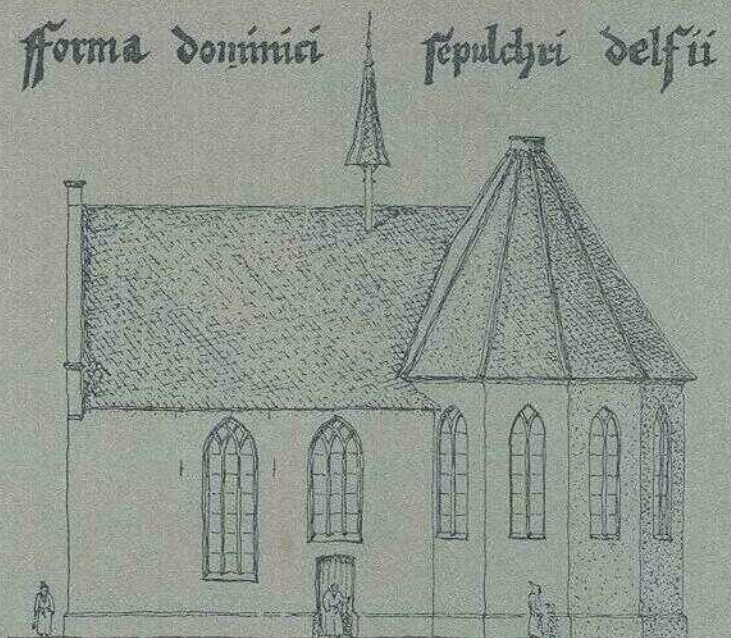

Bulletin KNOB

2

JAARGANG 79 | JUNI 1980

forma dominici sepulchri delfii

Inhoud

E. J. NUSSELDER
De Marthakapel te Delft. Een onderzoek 51

MONUMENTENBERICHTEN * 88

KNOB 97

DISCUSSIEDAG; SAMEN ZOEKEN 100

MEDEDELING 100

* Bijdragen Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de KNOB: de Poorterstraat 22, 2597 CS 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;
instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;
jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp. Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opricht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.K.H. Prinses Juliana*
VOORZITTER *jhr. mr. L.M. Michiels van Kessenich*
SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark,*
De Poorterstraat 22, 2597 CS Den Haag
PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen,*
p.a. Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht
Drs. A. L. L. M. Asselbergs,
drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. dr. L. de Gou,
drs. H. Halbertsma, drs. I. W. L. Moerman,
drs. P. Nijhof, R. J. van Pelt,
ir. N. C. G. van de Rijt, drs. H. Sarfaty,
drs. C. H. Slechte, dr. D. P. Snoep.

DE MARTHAKAPEL TE DELFT

EEN ONDERZOEK*

E. J. NUSSELDER

INLEIDING

Toen eind 1975 een begin werd gemaakt met de noodzakelijke verbouwing van het Delftse „Dameshuis” aan de Papenstraat, was er goede gelegenheid om de tot het complex behorende Marthakapel aan een bouwhistorisch onderzoek te onderwerpen. Door een publicatie van H. Janse was reeds eerder belangstelling voor dit merkwaardige gebouw gewekt¹. Van de geboden gelegenheid werd dan ook gaarne gebruik gemaakt. In dit artikel wordt verslag gedaan van de bevindingen en conclusies bij het verrichte onderzoek. Allereerst wordt ingegaan op de achtergronden waartegen men het betreffende gebouw dient te zien.

HET HEILIG GRAF

Uit de vorm van de plattegrond van de Marthakapel — een nu verstoorde, regelmatige twaalfhoek, waarop aan de oostkant een rechthoek aansluit — kan men opmaken, dat het een zgn. Jeruzalem- of Heilig Grafkapel betreft, vertegenwoordigster van een type, dat sedert de kruistochten in West-Europa verscheen en dat in verschillende Nederlandse steden vertegenwoordigd is geweest. De gedaante van dit type kapellen hangt samen met het aspect van de Heilig Grafkerk te Jeruzalem en de daarin opgenomen kapel van Christus' graf.

HET H. GRAF TE JERUZALEM

De geschiedenis van de Grafkapel neemt een aanvang als Constantijn de Grote, na de ontdekking van het rotsgraf in 326, het rotsmassief rondom laat wegbreken, waardoor het Graf als

monument boven het omliggende terrein komt uit te steken. Het zo ontstane „gebouw”, dat bestaat uit een twaalfhoekig gedeelte met daarin het eigenlijke graf en een oostelijk voorvertrek (de „kamer van de Engel”), wordt verfraaid met marmeren platen en halfzuilen; boven de twaalfhoek komt een ciborium op zes dubbelzuiltjes. Ter weerszijden van de toegang komt een vrijstaande kolom. In de beschreven toestand treedt eigenlijk nooit grote verandering op.

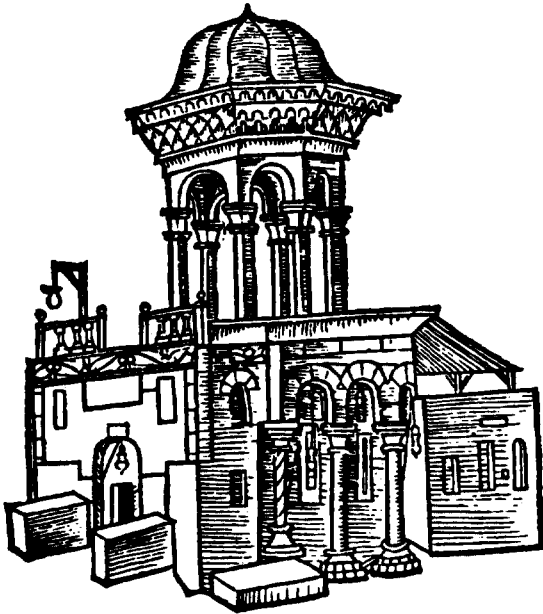
Het kerkgebouw waarin Constantijn de grafkapel laat opnemen, krijgt, gedwongen door de situatie van het Graf, een geocidenteerd aangeleg. Het meest westelijke deel van de kerk wordt gevormd door een grote rotonde over het grafmonument. De rotonde krijgt een basilicale opbouw waarbij een hoogopgaande lantaarn wordt gedragen door 8 pijlers en 12 zuilen. De lantaarn krijgt een koepel met oculus; pal hieronder bevindt zich de twaalfhoek van het Graf.

De Perzische invallen in 614 hebben de Heilig Grafkerk weinig schade gedaan. In 1048 wordt de Anastasis (de centraalbouw met het Graf) waarschijnlijk in oorspronkelijke vorm hersteld, na verwoestingen door de troepen van El Hakim. De eerste kruisvaarders (1099) gaan er toe over de Grafkapel, voor de Christenwereld de belangrijkste heilige plaats, vooral uitwendig te verfraaien. Een ooggetuige-verslag uit 1106 beschrijft de kapel die „als een ambon bekleed (is) met marmer... (en) zuilen rondom, twaalf in getal”. Het ciborium wordt beschreven als „een soort torentje op kleine zuiltjes met een ronde spits, gedekt met vergulde zilveren

* Een eerste aanzet tot bronnenonderzoek en onderzoek in het gebouw werd gedaan in samenwerking met de heer W. F. Weve te Delft. Ook het in dit artikel aan de orde komend archeologisch onderzoek werd samen met de heer Weve uitgevoerd, waarbij bovendien een belangrijke bijdrage werd geleverd door andere leden van de archeologische werkgroep van de „Stichting Altena” te Delft (met name door de heer F. G. Meijer). Ditzelfde geldt voor een uitgebreide opgraving op het binnenterrein van het „Dameshuis”, waarbij feiten aan de dag kwamen die meer van belang zijn voor het binnenstadsonderzoek.

Deze publicatie kwam tot stand binnen het kader van het onderzoeksprogramma van de werkgroep restauratie Technische Hogeschool Delft, afdeling Bouwkunde. Voorzover niet anders vermeld zijn de foto's en tekeningen van de hand van de auteur.

¹ H. Janse, „Middelleeuwse kapellen”, *Delftse Studiën*, Assen 1967, 49-50.

Afb. 1. Het Heilig Graf; houtsnede ca. 1485 in Breydenbach's reisbeschrijving. Het gedeelte met afdak, rechts, is de later aangebouwde kapel der Koptische Christenen.

schubben". Daarop bevond zich een „zilveren beeld van Christus, dat de Franken gemaakt hebben"². De beschreven situatie zal tot 1244 bestaan hebben. Na de verwoestingen in dat jaar, wordt de Grafkapel op sobere wijze hersteld. De uit ca. 1485 daterende houtsnede in de reisbeschrijving van Von Breydenbach geeft de nieuwe toestand nog goeddeels weer (afb. 1)³. De afbeelding van de kapel, zoals die door Jan van Scorel op zijn groepsportret van de Haarlemse Jeruzalem-broederschap wordt weergegeven, laat ongeveer hetzelfde zien; alleen is hier de Koptenkapel weggelaten (afb. 2).

Naarmate de tijd verstrijkt neemt de versobering van het Heilig Graf toe. Het reisverslag van Cornelis de Bruyn uit 1698 getuigt

² Reisverslag van abt Daniel aangehaald bij H. Buschhausen, *Die Süditalienische Bauplastik im Königreich Jerusalem*, Wenen 1978.

³ Bernhard von Breydenbach, *Peregrinationes ad Terram Sanctam*, Wittenberg 1536.

⁴ *Reizen van Cornelis de Bruyn door de vermaardste delen van Klein Asia... en Palestina*, Delft 1698.

Afb. 2. Detail van Jan van Scorel's „De ridderlijke broederschap van Jeruzalem" (ca. 1528). Frans Hals Museum, Haarlem; cat. 263. (Foto Dingjan, Den Haag).

hiervan⁴. Een afbeelding in dit itinerarium laat het interieur van de Anastasis zien vanuit het zuid-oosten. Onder de open koepel bevindt zich de Grafkapel (afb. 3).

DE KOPIEËN IN EUROPA

Sedert de kruistochten verschijnen in de westerse wereld kopieën van de gebouwen rond het Graf. Hierbij kunnen twee typen onderscheiden worden: de al of niet volledige centraalbouw, voornamelijk vertegenwoordigd in de vroege middeleeuwen, te beschouwen als vrije kopie van de Anastasis⁵; daarnaast de nabootsing van de Grafkapel zelf, vooral voorkomend in de 15de eeuw. Ook bij dit tweede type, waartoe de Marthakapel behoort, blijkt de interpretatie

⁵ Voorbeelden van dit type: Church of the Holy Sepulchre, Cambridge (Eng.), (ca. 1150); Saint-Sépulchre, Neuvy (Fr.), (begonnen 1042); La Vera-Cruz, Segovia (Sp.), (1208); Katholische Kapelle, Drüggelte (Dld.), (ca. 1225). Bron: zie noot 7.

Afb. 3. Anastasis met Heilig Graf; gravure in het reisverslag van C. de Bruyn uit 1698.

vaak nogal vrij, bijv. voor wat betreft de hoofdafmetingen. Vandaar dat de „Heilige Graven” in onze streken van verschillend formaat zijn: variërend van enkele malen de ware grootte — noodzakelijk om een kapel met bruikbare binnenruimte te creëren⁶ — tot een gedeelte daarvan ten einde een Heilig Graf in een bestaand kerkgebouw te kunnen oprichten. Als erg getrouwe kopie staat de Heilig Grafkapel te Görlitz (ca. 1500) te boek (afb. 4), hoewel hier ook aan een vertaling in steen van Von Breydenbach's houtsnede gedacht kan worden. In veel gevallen is de gelijkenis met het origineel dermate gering dat nauwelijks valt uit te maken of men met een kopie van de Anastasis dan wel van de Grafkapel te maken heeft⁷.

NEDERLANDSE VOORBEELDEN

Een aantal Nederlandse steden is in het bezit geweest van een kapel met in opzet dezelfde

⁶ Afmetingen origineel: lengte ca. 9 m, breedte ca. 6 m. De Marthakapel is wat lengte betreft ruim maal zo groot.

⁷ W. Götz *Zentralbau und Zentralbautendenz in der Gotischen Architektur*, Berlijn 1968, 219 e.v.

plattegrond als de Marthakapel: een twaalfhoek, via drie zijden geopend naar een al of niet georiënteerde rechthoek, duidelijk bedoeld als kopie van het H. Graf.

Afb. 4. Heilig Grafkapel te Görlitz, Oost-Duitsland (ca. 1500).

Afb. 5. Heilig Graf behorend bij de St.-Olofskapel te Amsterdam. Tekening door R. Roghman kort vóór 1644. (Foto Rijksmuseum, Amsterdam).

In *Leiden* is men in 1467 nagenoeg gereed met de bouw van het Jeruzalem-hofje, een complex woningen ten behoeve van dertien arme oude mannen en een bijbehorende kapel die, afgaande op wat Pieter Bast op zijn vogelvluchtkaart van de stad in 1600 weergeeft, bestaan heeft uit een veelhoek (vermoedelijk een twaalfhoek) met aansluitend een lager rechthoekig deel. De kapel dient, blijkens het testament van de stichter, „Kruiskapel” genoemd te worden en men moet „dat Heilige Graf dair in setten”⁸. De kapel is in 1887 gesloopt; foto’s of betrouwbare tekeningen ervan ontbreken.

⁸ D. E. H. de Boer, „Jherusalem in Leyden”, *De Leidse haffes*, jg. 8 nr. 2, juni 1979, 39-75. De hierin op p. 48 weergegeven reconstructie lijkt onjuist voor wat betreft het veelhoekige gedeelte van de kapel.

⁹ Afgebeeld bij: R. Meischke, „De oudste gedaante van

De St.-Olofs- of Oudezijdskapel in *Amsterdam* moet ca. 1500 in oostelijke richting zijn uitgebreid met een Heilig Graf, dat in 1644 weer wordt gesloopt ten behoeve van verdere uitbreiding. Vlak voor de afbraak wordt de Heilig Grafkapel door Roghman getekend (afb. 5). Een prent van Potter geeft ongeveer hetzelfde beeld⁹. Op grond van deze afbeeldingen en eerder gepubliceerd onderzoek (zie noot 9) komt H. Janse tot een reconstructie, waarbij de twaalfhoek via vijf zijden aansluit op de brede rechthoek¹⁰.

In *Utrecht* is al in 1394 sprake van een Jeruza-

de St. Olofs- of Oudezijdskapel”, *Mbl. Amstelodamum*, 45 (1958), 8 afb. V.

¹⁰ H. Janse, *Stads- en dorpskerken in Noord-Holland*, Zaltbommel 1969, 134-135. Een reconstructie waarbij de aansluiting via drie zijden van de twaalfhoek tot stand komt moet waarschijnlijker worden geacht.

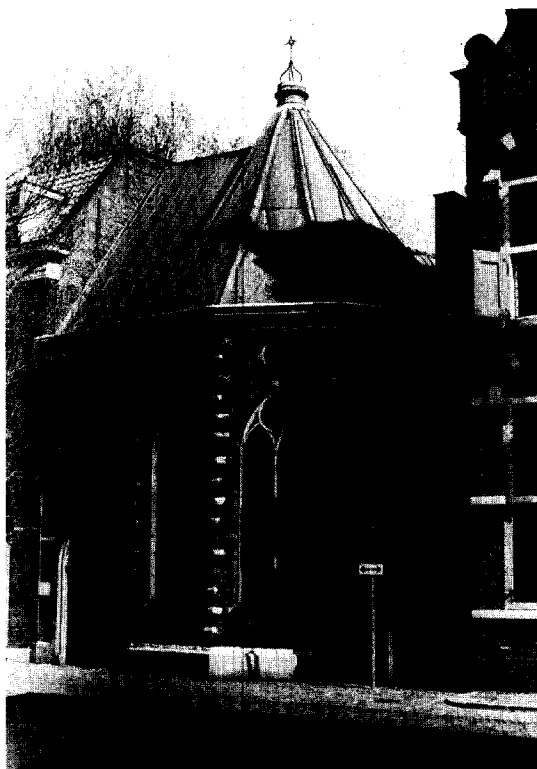
lembroederschap die als „verenigingsgebouw” een kapel bezit in de Bemuurde Weerd, op de kaart van Jac. v. Deventer (ca. 1550) nog aangeduid met „Jherusalem”. De broederschap is dan al enige tijd verhuisd naar een kapel op het Janskerkhof. Op de kaart van Braun en Hogenberg (1572) is zij als centraalbouw te herkennen. In deze laatste kapel (gesloopt 1581) zullen de portretreeksen die Jan van Scorel tussen ca. 1522 en ca. 1542 van de Utrechtse broederschap maakte gehangen hebben¹¹.

Of in *Haarlem* dat, zoals reeds aan de orde kwam, eveneens een door Scorel geportretteerde broederschap rijk was, ook een Jeruzalemkapel heeft gestaan is niet duidelijk. Curieus is dat in een testament van 1484, waarbij Aecht Dirik Pieterszoensdr. haar huis op de Oude Gracht bespreekt aan de Heilige Geest Meesters, opdat deze daar 13 oude mannen onderdak verschaffen, de zinsnede voorkomt: „ende of daer yement waer die de min had, dat men daer een heylich graf maeckte als te Leyden of t’Wtert (Utrecht) staet, dat Jerusalem hiet, ic konsentier dat mede te maecken”¹². Waarschijnlijk heeft niemand „de min” gehad, zodat Haarlem het zonder Heilig Graf moest stellen.

Wat opvalt is het verband dat er kennelijk bestaat tussen de stichting van een Jeruzalemkapel en de zorg voor, in dit geval 13, arme bejaarden; in Leiden was dit exact zo het geval¹³. Dezelfde achtergrond bezit de Marthakapel waarschijnlijk ook; door ontbreken van desbetreffende gegevens valt dit niet te staven.

Behalve de Marthakapel is er in ons land slechts één voorbeeld van dit type Heilig Grafkapellen — gedeeltelijk — bewaard gebleven: de Jeruzalemkapel te *Gouda*, gesticht door priester en Jeruzalemvaarder Gijsbrecht Raet. De kapel werd gewijd in 1504. Van de oorspronkelijke opzet resteert het (gerestaureerde) twaalfhoekige gedeelte (afb. 6).

Andere al dan niet verdwenen Heilig Grafkapellen hebben, deel uitmakend van een bestaand kerkgebouw, veelal niet de typische grondslag, zo kenmerkend voor de vrijstaande exemplaren (bijv. St.-Maartenskerk, Zaltbommel; Grote kerk, Dordrecht¹⁴; St.-Janskerk,

Afb. 6. Jeruzalemkapel te Gouda (1504) vanuit het zuidwesten. Opname 1976.

Schiedam¹⁵); de besproken uitbreiding van de Amsterdamse St.-Olofskapel vormt hierop een uitzondering.

De vrijstaande Heilig Grafkapellen blijken vaak gebouwd te zijn op initiatief van één of meerdere leden van de plaatselijke Jeruzalembroederschap. De Jeruzalem-broederschappen werden in het Nederlandse geval voornamelijk tussen het 2de kwart van de 14de en het 1ste kwart van de 16de eeuw opgericht; de leden recruteerde men bij voorkeur uit wereldlijke en kerkelijke notabelen, die een pelgrimage naar het H. Graf hadden volbracht. Het schijnt dat er naar gestreefd werd, het ledental tot 12 te beperken. Van de voornaamste activiteiten van de broederschap kon men op Palmzondag getuige

gesticht voor hulpbehoevenden, i.c. 12 weduwen. Zie: J. Penninck, *De Jeruzalemkerk te Brugge*, Brugge 1977.

¹⁴ J. L. van Dalen: *De Groote Kerk te Dordrecht*, Dordrecht 1927, 102-103. De oostelijke straalkapel was, voor verbouwing in 1603, ingericht als H. Graf.

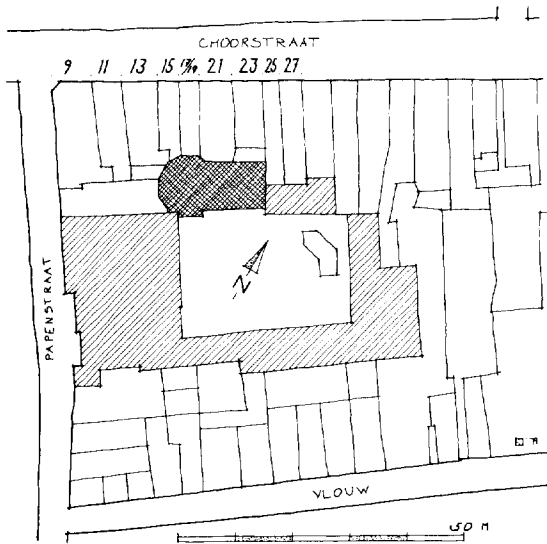
¹⁵ C. Hoek: „Schiedam. Een historisch-archeologisch stads onderzoek”, *Holland*, 7 (1975), nr 2, 89-195.

¹¹ Nu aanwezig in het Utrechts Centraal Museum.

¹² C. J. Gonnet, „Bedevaart naar Jerusalem in 1525”, *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 11 (1884), 192 e.v.

¹³ Ook de Jeruzalemkerk te Brugge (huidige gedaante met klokketoren sinds 1428) maakte deel uit van een

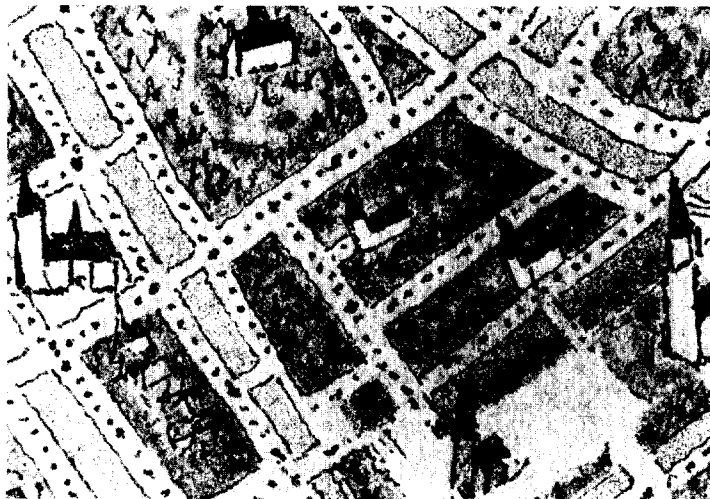
DE MARTHAKAPEL TE DELFT

Afb. 7. Situatie van de Marthakapel. Enkele arcering; het bejaardenhuis waarvan de kapel (dubbele arcering) deel uitmaakt.

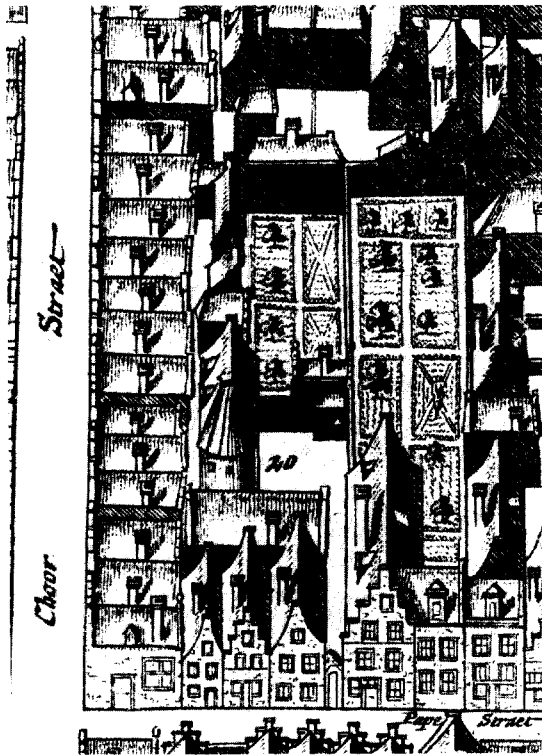
Afb. 8. Detail van de kaart van Braun en Hogenberg, 2^e staat 1581. Roerstraat = Choorstraat; het noorden bevindt zich rechtsonder.

Afb. 9. Detail van de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1550). In het midden de Marthakapel, links de Oude Kerk, rechts de toren van de Nieuwe Kerk.

Afb. 10. De Marthakapel op het schilderij van de stadsbrand van 1536 (Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”). Het noorden bevindt zich rechtsonder.

Afb. 11. Detail van de „Kaart Figuratief” van Delft (1677); het noorden bevindt zich links.

zijn¹⁶; de Jeruzalem-heren of „palmiten” vervulden dan een belangrijke rol in de Palmaasprocessie. De beloning voor hun inspanningen placht in natura plaats te vinden¹⁷. Daarnaast zullen leden van de broederschap een aandeel hebben gehad in charitatieve werkzaamheden, er van uitgaande dat „hun” Jeruzalemkapel vaak gerelateerd was aan een bejaardeninstelling.

Hoewel het nu aannemelijk is, dat de Delftse Jeruzalem-broederschap bij de bouw (XV A zoals zal blijken) van de Marthakapel betrokken is geweest, is het bestaan van de broederschap op dat moment niet aantoonbaar. Dit is wèl het geval sinds het midden van de 16de eeuw; dán blijkt er echter geen enkele relatie met de Marthakapel te zijn.

¹⁶ C. C. van de Graft, *Palmzondag*, Utrecht 1938.

¹⁷ D. P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, Den Haag 1973, 267 noot 31: „ghesconcken

DE MARTHAKAPEL

SITUATIE

De Marthakapel bevindt zich in het noordwestelijk deel van het bouwblok omsloten door Papenstraat, Choorstraat, Vrouw Juttenland en Vluw. De oriëntatie is zodanig, dat de as van het gebouw evenwijdig loopt aan de rooilijn van de Choorstraat zuidzijde; de kapel ligt ca. 15 m achter deze rooilijn. Aan de westkant blijft het gebouw eveneens vrij van de bebouwingslijn. De kapel is op een groot deel van de zuidgevel en een smal stuk aan de westkant na ingebouwd (afb. 7).

GESCHIEDENIS

In het Rentenboek van de Oude Kerk van 1400 is er twee keer sprake van „onser vrouwen gheselschap”¹⁸. Het kan zijn dat daarmee het latere

geselschap ende brueders van Jerusalem.... nae ouder ghewoenten vier stedekannen Rinsche wijn...”, (1551).

¹⁸ Gemeentearchief Delft (hierna G.A. Delft). *Rentenboek van de Oude Kerk van 1400*.

Oude Vrouwenhuis wordt aangegeven; aantoonbaar is dit allerminst. Evenmin kan hieruit iets omtrent de aanwezigheid van een kapel worden afgeleid.

In 1411 stichten schout, schepenen en raad der stad Delft een huis ten behoeve van hun verarmde mede-poorters¹⁹. Uit de stichtingsorkonde blijkt dat het huis, gevestigd aan de Voldersgracht, slechts aan oude mannen onderdak verleende. Het is goed mogelijk dat tegelijkertijd een onderkomen voor het resterende arme oude bevolkingsdeel wordt gecreëerd²⁰. Verderop zal blijken, dat de kapel heel wel in deze tijd ontstaan kan zijn. Of op dat moment de Jeruzalem-broederschap al bestaat en in welke relatie zij dan tot de kapel staat, is, als gezegd, onduidelijk.

Zéker is het bestaan van het huis in 1474 als in een tweede Rentenboek van de Oude Kerk een post voorkomt van 20 schellingen, jaarlijks door het „Sinte Martha huis” te voldoen²¹. Door de straatsgewijze indeling van het boek komt vast te staan dat het huis zich bevindt aan de „Coerstraet zuysyde”. Dit gegeven blijkt overeen te komen met hetgeen ter plaatse op de kaart van Braun en Hogenberg (1581) staat afgebeeld (afb. 8). Het bijschrift op de kaart geeft aan, dat het Oude Vrouwenhuis aan de Choorstraat haar ingang heeft. De zuidzijde van de straat is onbebouwd, juist ter hoogte van de terugliggende kapel²². De aangetroffen ingang in de noordmuur van de kapel — waarover verderop — maakt een en ander aannemelijk. Vast staat echter, dat al direkt na de stadsbrand (1536) de bebouwing aan de Choorstraat vóór de kapel langs wordt doorgezet; op de kaart van Jacob van Deventer van ca. 1550 (afb. 9) bevindt de toegang tot het Oude Vrou-

wenhuis zich dan ook aan de Papenstraat²³; hierin treedt later geen verandering meer op.

De stadsbrand die in 1536 driekwart van de stad in as legde, liet ook de kapel niet ongemoeid. Op het schilderij, Delft voorstellende kort na de brand (afb. 10), is te zien dat de bekapping verloren is gegaan; het muurwerk lijkt nog tot op volle hoogte aanwezig²⁴. Aan de westkant (dit is bóven bij de afbeelding) is de twaalfhoek aangegeven als een koker, uitstekend boven de verbrande nok van het oostelijk gedeelte.

Van het sedert de brand gedeeltelijk bewaard gebleven huisarchief²⁵ geven de oudste rekeningboeken (lopend van 1538-1571; inv. nrs. 62 en 64) een beeld van de herstellingen na de stadsbrand. Omdat echter veel posten, die op bouwactiviteiten betrekking hebben, ongespecificeerd staan genoteerd, valt het vaak niet uit te maken of het verrekende werk en materiaal de kapel betreffen dan wel de overige gebouwen van het tehuis.

In de eerste jaren na de brand, zal men de woningen van het complex (provisorisch) in orde hebben gebracht. De herstelling van de kapel kreeg geen hoge urgentie: in 1543/44 bevond deze zich nog in zorgwekkende toestand toen de grafmaker van de Oude Kerk²⁶ betaald kreeg voor het schoren van de gevel van de kerk (afb. 12). Ongetwijfeld wordt de oostgevel bedoeld (zie omslagillustratie — de gereconstrueerde Marthakapel vanuit het noorden), waarvan de top bij ontbreken van een kap in labiele toestand zal hebben verkeerd.

Over de volgende jaren treft men posten aan voor verrekend loon en materiaal, die gedeeltelijk de kapel zullen betreffen; één keer is dat zeker het geval, als smid Pieter Pietersz. betaald

¹⁹ Stichtingsorkonde van het Oude Mannenhuis. In kopie gepubliceerd bij Dirck Evertsz. van Bleyswijck, *Beschrijvinge der stad Delft*, Delft 1667, 527-529. Het origineel is verloren gegaan.

²⁰ In 1538, het jaar waaruit het oudst bewaard gebleven archiefmateriaal van het Oude Mannenhuis en het Oude Vrouwenhuis stamt, blijkt dat beide huizen onder één van stadsweg aangesteld bestuur vallen. Dit zou vanaf de stichting het geval geweest kunnen zijn en zo pleiten voor een gelijktijdig ontstaan.

²¹ G. A. Delft, *Rentenboek der Memoriën van de Oude Kerk 1474-1567*.

²² De kapel heeft op de tekening ten onrechte een veelhoekige koorsluiting. Het lijkt erop dat zij 180° gedraaid is weergegeven.

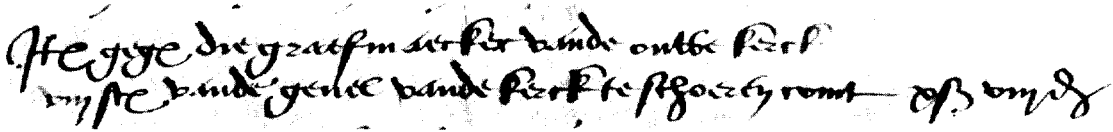
²³ De kaart van Braun en Hogenberg is hoogstwaar-

schijnlijk gekopieerd naar een vroeg 16de-eeuws, verloren gegaan voorbeeld, zodat de weergegeven toestand niet die van 1581 is.

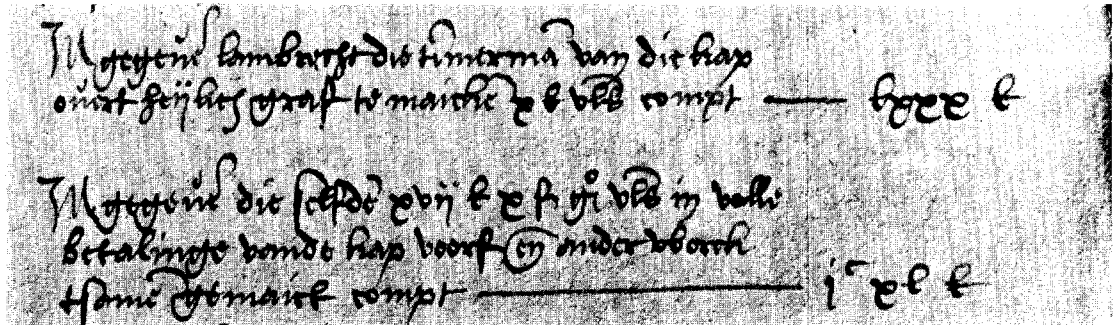
²⁴ Ook op dit schilderij, aanwezig in het stedelijk museum „Het Prinsenhof” te Delft, bezit de kapel ten onrechte een veelhoekige koorsluiting. De twaalfhoek is eveneens aangegeven. Het is een schilderij op doek i. p. v. op paneel. Derhalve moet het hier een (17de-eeuwse?) kopie betreffen. Omtrent het origineel is niets bekend.

²⁵ G. A. Delft, *Archief van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis* (hierna: *Arch. O.M. en V.*); inventaris door G. van der Feyst, Delft 1960.

²⁶ Een functionaris die ten dienste van de Oude Kerk en de daaronder ressorterende instellingen bij de meest uiteenlopende werkzaamheden kon worden ingezet. Oosterbaan, o.c., 184.

Afb. 12. G.A. Delft, Arch. O.M. en V. inv. nr. 62. Post uit de rekeningen van 1543/44. „Item gegeven die graefmaecker van de ouwe kerck VIII stuvers van de gevel van de kerck te schoeren, comt X schell. VIII penn.”

Afb. 13. Posten uit de rekeningen van 1551/52. „Item gegeven Lambrecht die timmerman van die kap overt heijlich graf te maicke X £ Vlaams, comt LXXX £” (Holl.). „Item gegeven die selfde XVIII £ X schell. groot Vlaams in volle betalinge van de kap voorss. ende ander werk tsamen gemaickt, comt I £ XL £”.

krijgt voor werk en spijkers „die hij inden huys ende ande kerck geleverd heeft”²⁷. Vermoedelijk zijn de werkzaamheden dan nog van voorlopige aard, want pas in 1551 — 14 jaar na de brand — blijkt het „heijlich graf” een nieuwe bekapping te hebben gekregen (afb.13)²⁸. Uit enkele posten in de rekening van 1553/54, betreffende metselwerk verricht „ant outaer” en uitgaven gedaan voor het altaar „doement wijde” (toen men het wijdde), blijkt dat op dat moment de kapel in bruikbare staat verkeert. Als in 1556/57 betaald wordt voor metselwerk o.a. ten behoeve van de „kerck” betreft het waarschijnlijk al normaal onderhoudswerk. Zo heeft het er alle schijn van dat een kleine 20 jaar na de brand de kapel weer geheel is opgeknapt.

Welk lot de kapel ten deel valt kort na de omwentelingen van 1572 blijft door ontbreken van vele jaren in het huisarchief onzeker²⁹. Enig houvast biedt een notariële akte uit 1590 betreffende de verkoop van een huis met erf, dat zich

moet hebben bevonden ter plaatse van het huidige pand Choorstraat 25 (afb. 7). Op het perceel rusten enige servituten ten gunste van de belendingen, waaronder de „Oude Vrouwen”; zij behouden het recht op „... een vrije waterganck comende van de kerck ende thuyne...”³⁰. De kapel wordt aangeduid met „kerck”, hetgeen zal betekenen dat de kerkelijke bestemming van het gebouw duidelijk herkenbaar is. Het is zelfs geenszins ondenkbaar, dat de kapel dan nog als zodanig fungeert. Toch zal men er, betrekkelijk kort na de Reformatie, toe zijn overgegaan de kapel — gedeeltelijk — voor bewoning geschikt te maken. De bij de jongste verbouwing vervangen verdiepingsvloer in de twaalfhoek zou, afgaande op materiaal (eiken) en opbouw, ca. 1600 gelegd kunnen zijn. Of ook de rechthoek toen al een verdiepingsvloer kreeg is niet duidelijk; de ter plaatse aangetroffen vloerconstructie dateerde van ca. 1800, maar kan heel wel een voorganger hebben ge-

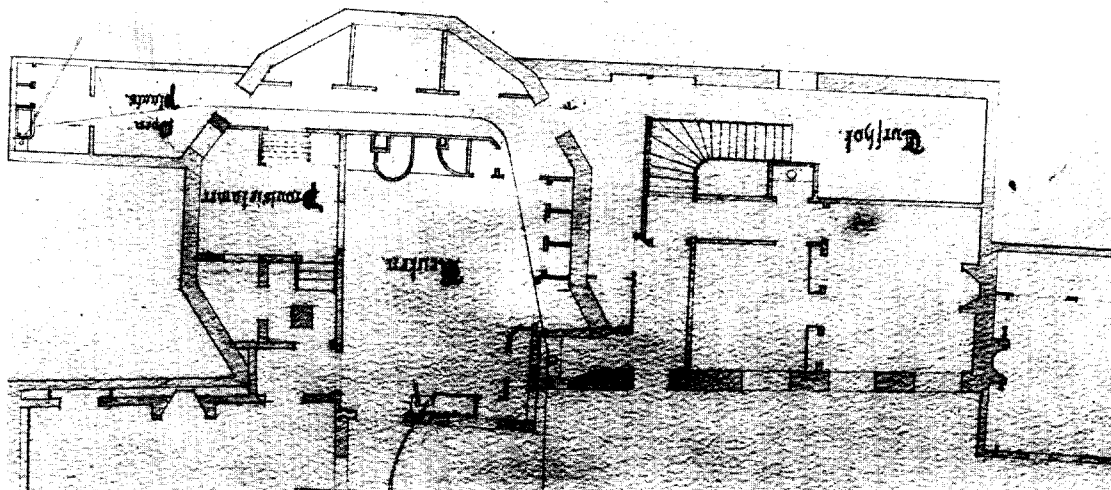
²⁷ Rekeningen 1544/45; hij ontvangt bijna 20 £ Hollands.

²⁸ Naast en door elkaar komen de termen „kerck” en „heijlich graf” in de rekeningen voor. Meestal wordt hiermee de gehele kapel bedoeld; een enkele maal wordt onderscheid tussen rechthoek en twaalfhoek gemaakt. Door zijn ondeskundigheid terzake maakt de boekhouder een verward gebruik van beide termen.

²⁹ Over de periode 1572 tot 1653 ontbreekt alle archief-

materiaal; van 1654-1690 zijn er notulen bij de vergaderingen der regenten (inv. nr. 1). Na 1692 zijn er weer rekeningen; deze betreffen dan zowel het Oude Vrouwen- als het Oude Mannenhuis; de posten zijn praktisch steeds ongespecificeerd.

³⁰ G.A. Delft, *Not. Arch.* nr. 1521; 10-1-1590. Uit de vermelding van de westelijke buurman, het huis „St. Lucas” (= Choorstraat 23) blijkt, dat in elk geval hier reeds bebouwing vóór de kapel aan de straat aanwezig is (zie afb. 7).

Afb. 14. Detail van de beganegrond-tekening uit 1883 van het tehuis aan de Papenstraat, aldaar aanwezig.

had. Overigens worden er pas na het midden van de 19de eeuw woonvertrekken ingericht op de verdieping; tot die tijd is de ruimte in gebruik als droog- en kleerzolder.

Gedurende langere tijd verandert er eigenlijk weinig aan het uiterlijk van de kapel. De „kaart Figuratief” van 1677 (afb. 11) geeft, zoals bij bespreking van de reconstructie zal blijken, de kapel nog goeddeels in 16de-eeuwse toestand weer en nog in 1693/94 krijgt de dekker Jan van Aecken betaald voor leien ter herstelling van het torendak op de twaalfhoek³¹. Grondige wijziging onderging het aspect toen op een niet nader bekend moment in de 18de eeuw de twaalfhoekige kap vervangen werd door het huidige schilddak.

In 1792 gaat men er uit bezuiniging toe over het Oude Mannenhuis aan de Voldersgracht te verkopen. De bewoners laat men verhuizen naar het complex aan de Papenstraat³². Hoewel er ruimte genoeg is voor de heren³³, vinden er toch enige vertimmeringen plaats. De twaalfhoek wordt „Mannen zaal” en het rechthoekig gedeelte van de kapel wordt herschapen in een vergaderkamer voor de regenten (gereed 1 dec.

1793) met daarachter, tegen de noordmuur, een ruimte ter berging van de turf; de oorspronkelijke plattegrond ondergaat geen wijziging.

Als er rond het midden van de 19de eeuw stijgende vraag blijkt te bestaan naar plaatsing in het dan „Rijke Oude Mannen- en Vrouwenhuis” geheten gesticht, worden op de verdieping van de kapel 5 vertrekken ingericht: 3 boven de regentenkamer (gereed 1855) en 2 boven de „manszaal” (gereed 1857)³⁴. Bij dit laatste werk laat men de oude eiken verdiepingsvloer ca. 35 cm zakken om op gelijk niveau te komen met de vloer in de rechthoek. Bovendien gaat men er toe over om van de twaalfhoek het gedeelte aan de tuinkant (= zuidkant) te vervangen door een rechthoekige uitbouw, waardoor het karakteristieke aspect, dat bij vervanging van de spits op de twaalfhoek al veel geweld was aangedaan, geheel verloren gaat. In 1859 wordt de manszaal verbouwd tot keuken; de dan ontstane situatie wordt weergegeven op de plattegrondtekeningen uit 1883 van het complex (afb. 14). In 1912 volgt een verbouwing van de keuken waarbij o.a. de onderpui ter plaatse wijziging ondergaat. De vóórlaatste verbouwing

³¹ G.A. Delft, *Arch. O.M. en V.*, inv. nr. 67: Rekeningen 1693/94.

³² Het één zijn van de twee huizen, dat tot dan bestuurlijk en administratief reeds het geval was, wordt hiermee volledig.

³³ Het aantal plaatsen in het Vrouwenhuis blijkt in 1778

totaal 23 te bedragen (*Arch. O.M. en V.*, inv. nr. 2, fol. 150). Bij de samenvoeging gaat men uit van 12 vrouwen en 8 mannen.

³⁴ *Arch. O.M. en V.*, inv. nr. 394: „begroting der werkzaamheden wegens het doen van eene verandering boven de regentenkamer en manszaal”; gedateerd 23-9-1854.

vindt plaats in de jaren '60. Bij die gelegenheid wordt de turfbergplaats opgeofferd aan een uitbreiding van de „regentenkamer” en een badkamer. De zoldervloer en een gedeelte van het — 19de-eeuwse — dakbeschot worden vernieuwd. Bovendien verwijderd men de cementpleister (van 1912?) waarmee de rechthoek aan de tuinkant overtrokken was. De ontleisterde gevel wordt met de bouchard-hamer nabewerkt, waardoor het huidige „brute” uiterlijk ontstaat.

BESCHRIJVING

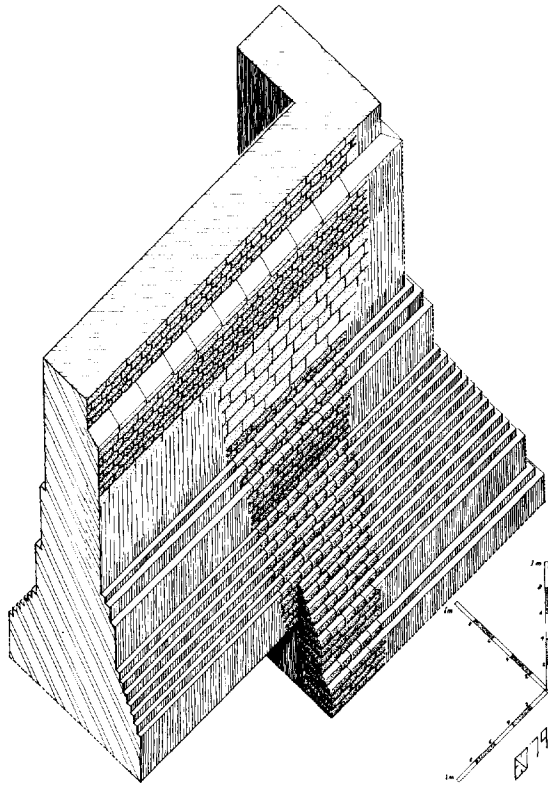
De Marthakapel, waarvan men slechts vanuit het zuiden enigszins een totaalindruk kan krijgen, heeft een lengte van ca. 20 m bij een grootste breedte van ca. 10 m (afb. 16). Door de verbouwingen in de 18de eeuw (kap boven 12-hoek) en 1857 (kamers boven „manszaal”) blijkt van deze kant niets meer van de merkwaardige plattegrond van de kapel (vgl. afb. 14). Vanuit een der buurpanden is het westelijk deel van de kapel, voorzover dat boven de aanbousels uitsteekt, waarneembaar. Hier blijkt de twaalfhoek nog tot zekere hoogte aanwezig (afb. 18).

Materiaal

Van het oorspronkelijk materiaalgebruik geeft de zuidgevel van de rechthoek het beste beeld. Oud werk vindt men hier bij de plint en ter hoogte van de verdieping; het beganegronde muurwerk bestaat uit secundair verwerkt materiaal. Het gebouw is opgetrokken in zgn. Rijswijkse steen (formaat: 20,5/21 × 10/10,5 × 4,5/5 cm; 10 lagen = ± 57 cm) in slordig staand verband. Het metselwerk van de rechthoek is twee steens, dat van de twaalfhoek anderhalf steens uitgevoerd.

Er is spaarzaam gebruik gemaakt van natuursteen. De afdekking van de halfsteens plint bestaat uit sterk verweerde Gobertange steen; ± 35 cm lager, nog juist zichtbaar boven het huidige maaiveld, bevindt zich een band van ca. 63 cm hoogte, opgebouwd uit 6 lagen van hetzelfde materiaal (afb. 15). In het interieur is voor diverse onderdelen gebruik gemaakt van Ledesteen. De verwerkte baksteen biedt een eerste mogelijkheid tot datering van de kapel: eerste helft 15de eeuw³⁵.

³⁵ E. H. ter Kuile, „Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 6 (1937), 96-99. Dezelfde steen is o.a. verwerkt aan schip (1420-'30) en eerste torenachtkant (1430-'41) van de Nieuwe Kerk te Delft.

Afb. 15. Zuid-oosthoek van de kapel; plint en fundering. Het uitgewerkte deel is in het zicht (geweest).

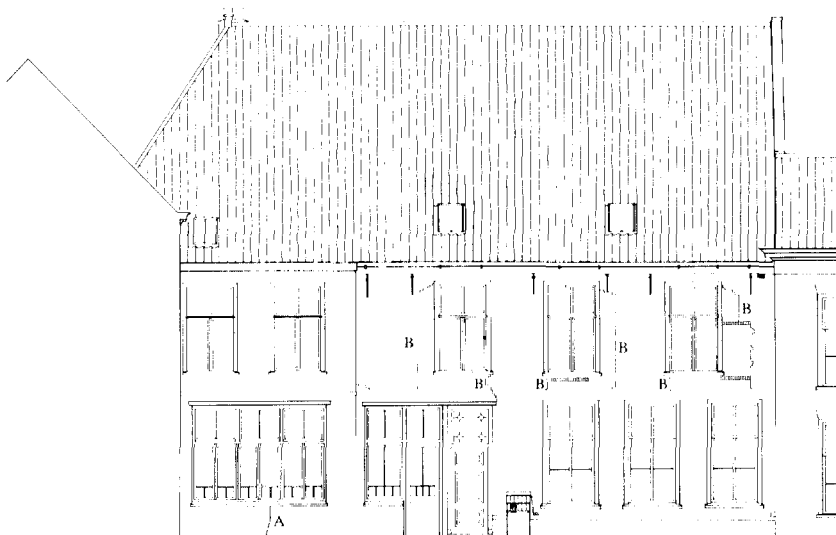
Fundering

Een opgraving bij de zuidoost-hoek van de kapel bracht aan het licht, dat het fundament plaatselijk verzaaid is uitgevoerd. De toch al forse fundering — aangelegd op ca. 1,75 m onder maaiveld met een breedte van ca. 1,40 m boven een recht ingestoken puinbed van ca. 90 cm diep — vangt hier 9 lagen dieper en ca. 32 cm meer naar buiten aan (afb. 15). Het verdere verloop van de „poer” en het eventueel voorkomen van meerdere verzwaringen kon niet worden onderzocht³⁶. Een beerput pal ten zuiden van de blootgelegde fundering had de stratigrafie totaal verstoord, zodat het opgravingsprofiel geen gegevens opleverde omtrent oude niveaus of funderingsinsteek. Wèl kwamen enkele ceramiek-scherven uit het puinbed tevoor-

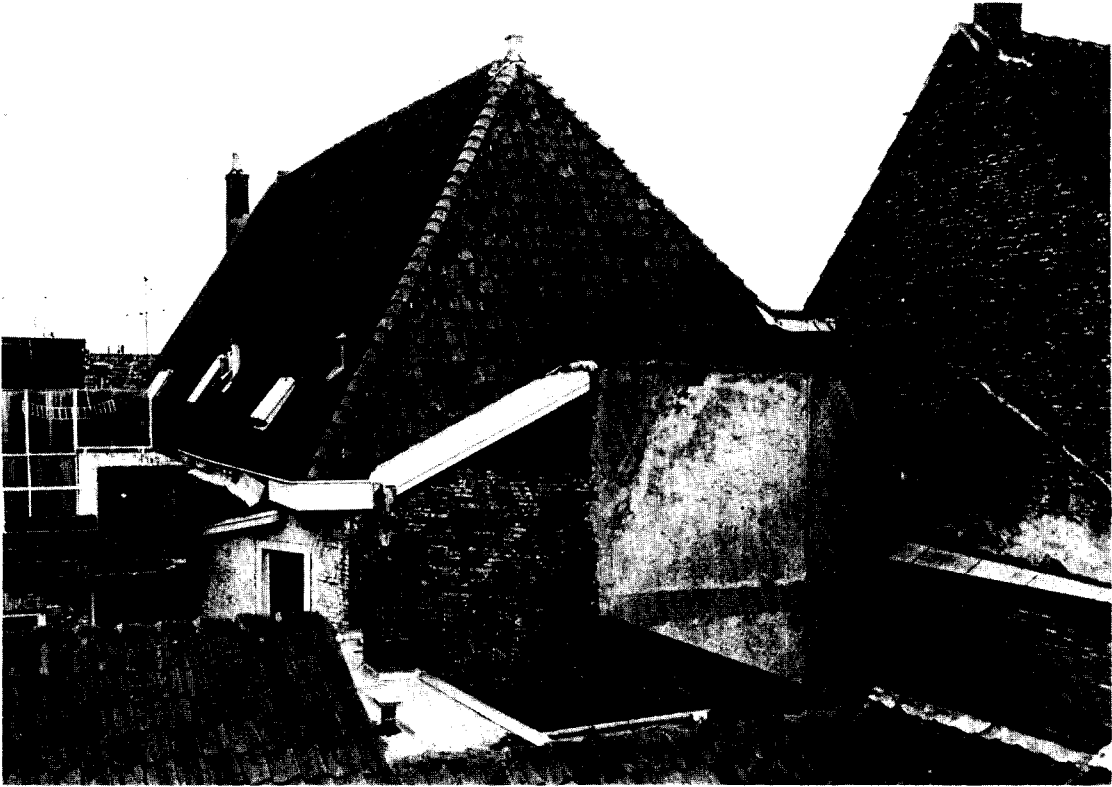
³⁶ Binnen kon slechts tegen de noordmuur van de rechthoek een kleine proefsleuf gegraven worden. Wanneer hier gevondene wordt uitgetekend tegenover de opgegraven fundering buiten, komt men op de genoemde aanlegbreedte van 1,40 m (of 6 steen).

Afb. 16. De Marthakapel vanuit het zuid-oosten. Opname 1979.

Afb. 17. Aanzicht vanuit het zuiden, bestaande toestand (1975). Schaal 1:200.

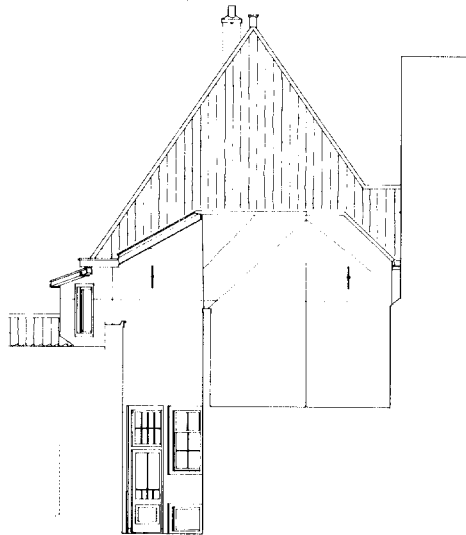

Afb. 18. De Marthakapel vanuit het westen, kijkend op de twaalfhoek. Opname 1979.

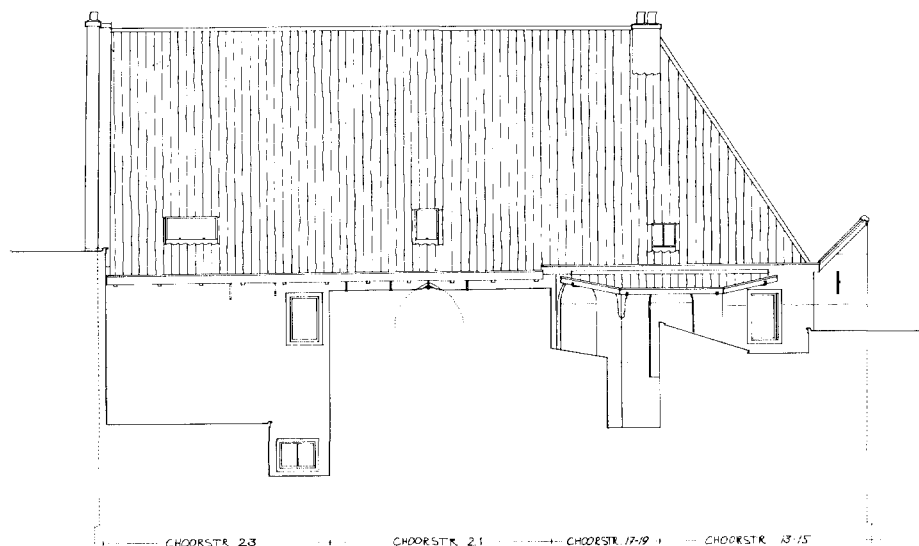
schijn; de jongste daarvan, op ca. 1400 te dateren levert een terminus post quem voor de kapel op, die overeenkomt met de datering op basis van het metselwerk³⁷.

Een opgaande scheur beneden in de zuidwand van de „keuken”, ongeveer op het punt, waar de uitbouw het beloop van de twaalfhoek verlaat (afb. 17 bij A; zie ook afb. 23) gaf aan, dat het oude fundament nog aanwezig moest zijn. Een opgraving ter plaatse bevestigde dit. Ook hier bevond zich echter een grote, overigens zeer vondstenrijke afvalput. Voor de put (XVI), die in de hoek tussen kapel en zuidwestelijke aanbouw was gesitueerd, had men de versnijdingen van het fundament weggekapt. Hoewel hierdoor de juiste opbouw niet meer was te achterhalen, kon wel worden vastgesteld, dat de aanlegdiepte overeen kwam met die van de rechthoek. Van de 6 lagen Gobertange van de plint waren nog 3 lagen aanwezig.

³⁷ Het betreft een klein randfragment van een Duitse steengoedkan (Langerwehe). Schrijver is de heer J. G. N. Renaud te Amersfoort dank verschuldigd voor de datering van het schervenmateriaal.

Afb. 19. Aanzicht vanuit het westen (1975). Schaal 1:200.

Afb. 20. Aanzicht vanuit het noorden (1975). Schaal 1:200.

Exterieur

Van het zuidelijk gevel-aanzicht (afb. 17 en 16) wordt het westelijk deel bepaald door de verbouwingen van 1859 en 1912, nadat hier in 1857 het vrij-opgaande deel van de twaalfhoek plaats moest maken voor de rechthoekige uitbouw.

Bij het oostelijk gedeelte van de zuidgevel is op verdiepingshoogte iets te zien van de oorspronkelijke gevelindeling van de rechthoek: bouwnaden (afb. 17 bij B) markeren de plaats van de drie oorspronkelijke vensters. De 19de-eeuwse vensters bevinden zich in de oude openingen; de gedichte opening naast het oostelijke venster is niet authentiek.

Het aanzicht vanuit het westen (afb. 18 en 19) verschaft, behalve een indruk van de twaalfhoek, weinig gegevens. Het schijnbaar oorspronkelijke werk boven het binnenplaatsje blijkt grotendeels reparatiewerk in oude steen te zijn; het jongere muurwerk bovenaan heeft te maken met de bouw van het schilddak (XVIII) waarbij de aan deze kant de resterende ruimte gedekt werd met een lessenaarsdak, aflopend naar de hoofdkap. Het muurwerk, dat binnen de westelijke aanbouw valt levert doordat het betegeld is niets belangwekkends op. De oude plint is hier vlak weggehakt. Behalve het lange stuk aan de zuidkant van de rechthoek bleek er van de plint alleen nog iets aanwezig binnen het optrekje achter Choorstraat 13/15.

Het muurwerk dat boven de aanbouwsels aan de noordzijde uitsteekt bleek veel gegevens op te

leveren (afb. 20 en 21). Twee toegemetselde vensters van de twaalfhoek zijn gedeeltelijk bewaard gebleven. Verder kan geconstateerd worden, dat het metselwerk op de hoeken met geschareerde baksteen zeer strak is uitgevoerd. Meer oostelijk, achter Choorstraat 21, vertoont zich nog juist de top van een gedicht venster; door aftimmeringen kon het verloop binnen de aanbouw niet bekeken worden. Het meest oostelijke deel van de noordgevel geeft geen oud werk te zien. Het boven de aanbouw uitstekende gedeelte is kort na 1852 grotendeels bijgeboet met ijsselsteen³⁸; ook hier was het ingebouwde gedeelte door betimmeringen aan het oog onttrokken.

De oostgevel steekt slechts met een deel van de top — die in 1543 gestut wordt (afb. 12) — uit boven de belendingen. De gevelafdekking is niet oorspronkelijk, een groot deel van het aansluitende werk evenmin. Het resterende gedeelte is sterk verweerd en verschaft slechts informatie betreffende steenformaat en metselverband (zie hiervóór). De zuidelijke aanbouw tegen de oostgevel hoort tot het bejaardenhuis; hier kon de kapelmuur van betimmeringen ontstaan worden. Helaas was er, door verbouwingen — o.a. het maken en weer verwijderen van stookplaatsen — nauwelijks oud werk over. De

³⁸ G.A. Delft, *Arch. O.M. en V.*, inv. nr. 6. Men besluit op aandringen van de buurman aan de Choorstraat (nu nr. 23) het muurwerk „...van het gebouw, vroeger tot kerk geëdiend hebbende...” te repareren.

plint bleek totaal verdwenen. Aan de noordkant bij het buurpand maakten betimmeringen dat niets kon worden waargenomen.

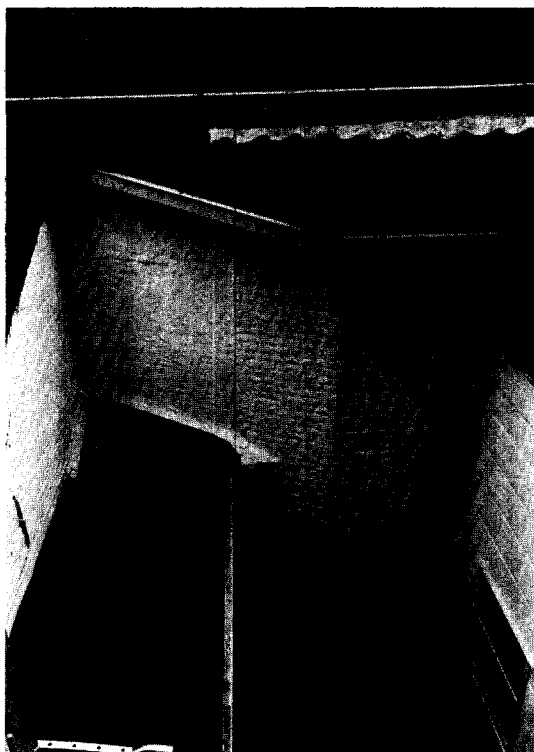
Het dagziende werk van de kapel verkeerde in zodanige staat, dat onderzoek naar een buitenafwerking, behorend bij de oudste opzet of waarschijnlijker — de stadsbrand zal een oorspronkelijke afwerking geen goed hebben gedaan — behorend bij de 16de-eeuwse herstellingen dáár weinig zin had. Binnen de aanbouwsels kon praktisch niet onderzocht worden of was het oude oppervlak zwaar gehavend. Betreffende dit aspect kan in de toekomst het een en ander aan het licht komen bij verbouwingen binnen de belendingen.

Interieur

Voor de beschrijving van het interieur is het wenselijk de verschillende delen van de kapel in plattegrond kort aan te kunnen geven. Hiertoe is een nummering gebruikt zoals die in afb. 38 volledig is aangegeven. Van de *twaalhoek* zijn de twee vrijstaande kolommen en de tien muurzulen met de klok mee genummerd van 1 t/m 12, beginnend bij de noordelijke kolom. De twaalhoeks zijden zullen worden aangeduid met de nummers van de hoekpunten waardoor zij worden bepaald. De traveeën waarin de noord- en zuidgevel van de *rechthoek* zijn op te delen worden genummerd 1 t/m 3 van oost naar west, in aansluiting met de aangetroffen nummering op de kappebinten. De 4 staat voor de westelijke overgangsleden tegen de twaalhoek.

Vielen de bevindingen buiten nogal tegen, de vondsten die binnen werden gedaan, na verwijdering van merendeels 19de-eeuwse wandjes en aftimmeringen, waren talrijk en belangwekkend.

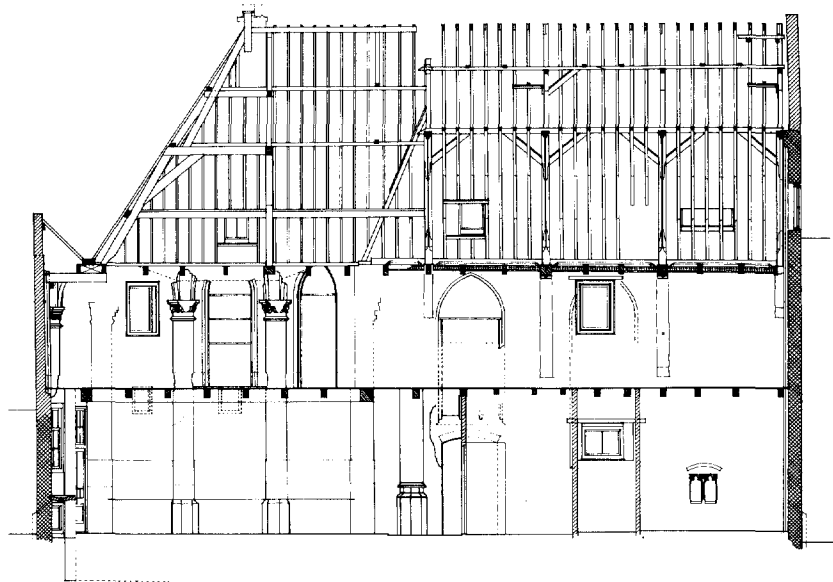
Allereerst komt de rechthoek aan de orde; om te beginnen de noordwand (afb. 22, 23, 24). De onder in travee 3 aanwezige, ca. 18 cm diepe nis ontstond door dichtmetselen van de oorspronkelijke noord-toegang (vgl. afb. 8). De schuin verlopende, linker dagkant en de steens segmentboog erboven resteren. Rechts heeft men de nis verbreed door weghakken van het metselwerk tot op het vlak van de vulling (afb. 25). Helaas kon deze toemetseling niet worden verwijderd, zodat er omtrent het verder verloop van de dagkant geen zekerheid is (afb. 26 bij B). De buiten in deze travee juist zichtbare spitsboog, bleek toe te behoren aan een dichtgemetseld venster boven de toegang (afb. 27). De raamkop miste de kantstenen en bijgevolg de trace-

Afb. 21. Noordwand van de kapel; de twaalhoek bij de aansluiting op het rechthoekig gedeelte. Opname 1979. (Let op de eigenaardige aankapping tegen het hoofddak).

ring. Voor zover kon worden nagegaan, waren de kantmontants intact³⁹. De bovenste brugstaaf van het venster resteerde eveneens; daarbij kon de plaatsing van de revetbouten worden vastgelegd. Van de twee volgende brugijzers waren moeten in de toemetseling overgebleven; op enkele punten was na te gaan waar zich de revetbouten hadden bevonden. Uit de plaatsing van de revetbouten kon worden opgemaakt, dat er twee montants waren geweest. De teruggevonden Ledestenen onderdorpel bevestigde dit; de bovenste laag van de oorspronkelijk uit twee lagen opgebouwde dorpel was bewaard gebleven. De aanzetten van montants en kantmontants maakten deel uit van de dorpel; naar boven toe vervolgden zij in behakte

³⁹ Ook hier konden de vullingen niet verwijderd worden. Wel werden in de binnenste vulling enkele gaten gebroken.

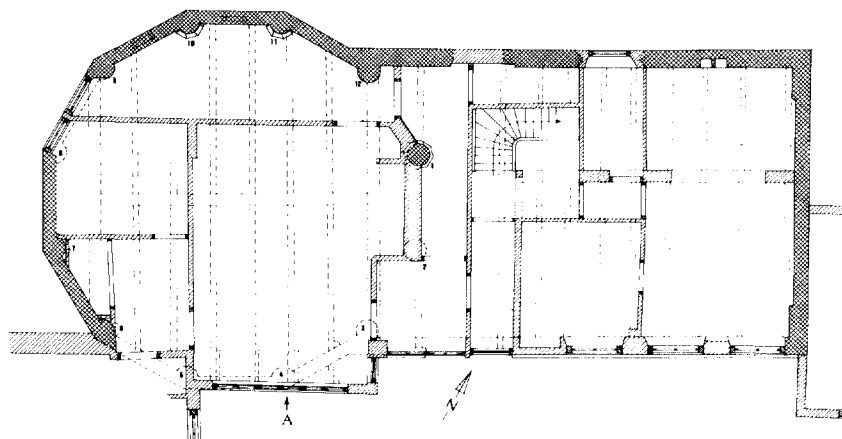
Afb. 22. Langdoorsnede naar het noorden (1975). Niet terzake doende elementen zijn zoveel mogelijk weggelaten. Dubbele arcering: metselwerk horend bij de oorspronkelijke opzet en de herstellingen rond 1551; enkele arcering: jonger metselwerk. Schaal 1:200.

baksteen. Afb. 26 geeft de waar nodig aangevulde doorsneden van het venster. De detaillering van de revetbouten kon bij een der vensters van de twaalfhoek worden vastgesteld. Pal links van de raamkop werd de gedichte muurstijlsleuf behorend bij het 4de kapebint aangetroffen; rechts, tussen travee 3 en 2 kwam de grotere sleuf voor de stijl van balkgebint 3 tevoorschijn.

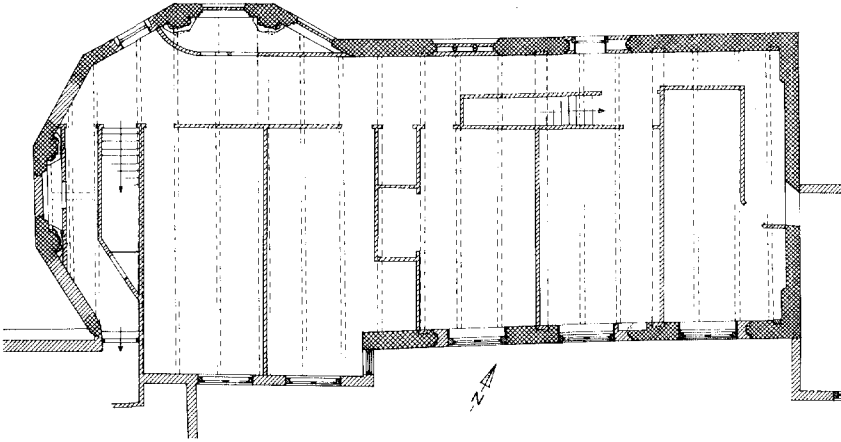
Ook in travee 2 werden restanten van een oorspronkelijk venster aangetroffen; door het later (XIX en XX) maken van vensters in de

oude opening, waren de raamkop gedeeltelijk en de onderdorpel bijna totaal verdwenen; van montants en brugstaven werd niets gevonden (afb. 28). Links onderaan kwam nog juist een stukje onderdorpel aan het licht (helling $\pm 45^\circ$), ca. 1,25 m lager gelegen dan bij het venster boven de toegang. Voor het overige zijn de twee vensters gelijk aan elkaar.

Tussen travee 2 en 1 kwam, zoals verwacht, de toegemetselde muurstijlsleuf van balkgebint 2 aan het licht. Na verwijderen van de opvulling

Afb. 23. Plattegrond begane grond (1975); arceringen: als bij afb. 22. Schaal 1:200.

Afb. 24. Plattegrond verdieping (1975); arceringen: als bij afb. 22. Schaal 1:200.

werd duidelijk, dat de muurstijl had gestaan op een nu verdwenen kraagsteen, waarvan de hoogte (ca. 26 cm) en de breedte (ca. 32 cm) uit de achtergebleven opening onderaan de sleuf kon worden afgeleid. Verder werd geconstateerd, dat de sleuf in verband met het muurwerk was opgetrokken. Op ca. 1/3 van de hoogte van de sleuf werd het gat voor het muuranker van de stijl aangetroffen.

In travee 1 werden geen resten van een venster aangetroffen; overigens was het metselwerk hier, vooral op verdiepingshoogte, nogal bijgewerkt. Wel bevond zich uiterst rechts bovenin de gedichte sleuf voor de korte muurstijl (hierna aan te duiden met „hangereel”, overeenkomstig de oorspronkelijke benaming) van gebint 1. Sporen onderin de opvulling wezen ook in dit geval op de vroegere aanwezigheid van een kraagsteen.

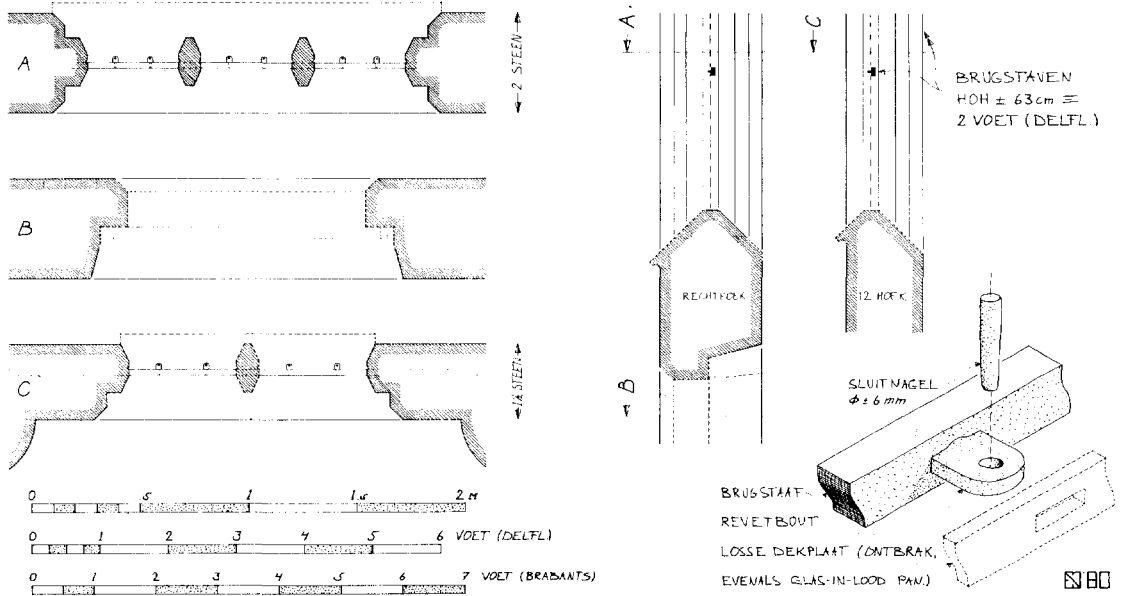
Beneden bevindt zich het samengestelde ampullen- of altaarnisje (afb. 29), waaraan tijdens de vóórlaatste verbouwingen enig „restauratiewerk” is uitgevoerd (de nu zichtbare halfsteens segmentboog boven de nis is in oorsprong ongetwijfeld met het overige muurwerk mee gepleisterd geweest). De in tamelijk zachte Ledesteen uitgevoerde kop van het nisje is, op beschadiging van de toten na, gaaf en kan gedateerd worden op de 1ste helft 15de eeuw⁴⁰, welke datering overeenstemt met de eerdere uitspraken omtrent de bouwtijd van de kapel. De

Afb. 25. Noordmuur van de rechthoek, travee 3. De oorspronkelijke ingang. Bij de pijlen de kanten van het venster. Door de scheur links heeft de toemetseling van de ingang een dragende functie gekregen.

⁴⁰ Schrijver is dank verschuldigd aan de heer T. Haakma Wagenaar te Utrecht, die zijn visie gaf inzake de datering van dit gotische detail en de verderop te behandelen koolbladkapitelen.

DE MARTHAKAPEL TE DELFT

Afb. 26. Gedeeltelijk gereconstrueerde doorsneden over de oorspronkelijke vensters (A-rechthoek; C-12-hoek) en de toegang (B).

aanwezigheid van het nisje in het noord-oostelijk deel van de kapel, geeft aan, dat zich hier het altaar moet hebben bevonden. Het liturgisch belang van deze plaats verklaart dan tevens het ontbreken van een venster in travee 1⁴¹ en de, hierna te bespreken, onregelmatigheid in de geleding van de oostwand.

Bij de oostmuur (afb. 30), die in oorsprong geen openingen bezat, is het muurvlak verlevendigd door een over de volle hoogte opgaande, spitsbogige blindnis. De halve steen diepe nis is nagenoeg geheel intact⁴² en bezit rondom een profilering van bakstenen met gehakte schuine kant. De muurdikte binnen de nis draagt anderhalve steen; vooral beneden is hier het muurwerk nogal eens bijgewerkt. Met het omringende — twee steens — metselwerk is dat minder het geval. Oud werk vindt men nog tot even boven de nis, tot op het niveau van de onderste kapbalk; hogerop is het metselwerk van recenter datum. De nis bevindt zich niet exact in het midden, maar is ca. 5 cm in zuidelijke richting uit de as geplaatst. Hierdoor is aan de noordkant het muurvlak ernaast ca. 10 cm bre-

der dan aan de zuidkant. Dit kan een uitvoeringssonauwkeurigheid zijn; het kan echter ook te maken hebben met de hiervóór geopperde speciale bestemming van het noord-oostelijk deel van de kapel.

De zuidmuur van de rechthoek (afb. 31) is, doordat men hier altijd vrijelijk heeft kunnen verbouwen, weinig gaaf bewaard gebleven. Slechts op verdiepingshoogte was oud werk te vinden⁴³. Opmerkelijk is, dat juist aan deze kant iets van de onderbouw van de kap uit 1551 over is: in de z.o.-hoek werden het, bijna gave, hangereel en, daarboven, het „slijkblockeel” met renaissance profilering onder kapebint 1 aangetroffen (afb. 37; bij de behandeling van de bekapping komt een en ander nog aan de orde). Sporen onder het hangereel wezen er op, dat een kraagsteen van ca. 21 cm hoog en breed verwijderd was. Een blok zandsteen (Bentheimer), in de oostmuur aangetroffen ter plaatse van een reparatie, bezat nagenoeg dezelfde afmetingen. De achterzijde ervan droeg sporen van een consóle-profilering waaruit de vroegere gedaante kon worden gereconstrueerd (afb.

⁴¹ Wellicht was wandruimte nodig voor bijv. een altaarstuk.

⁴² Halverwege de rechter flank van de boog is een versto-

ring, ontstaan bij de aanleg van een weer gesloopt rookkanaal (XIX) (vgl. afb. 14).

⁴³ De korbogige nis op de beganegrond was van zeer recente datum.

Afb. 27. Noordmuur van de rechthoek, travee 3. Het venster boven de ingang; van de ingang is het bovenste deel te zien. (Foto F. G. Meijer).

Afb. 28. Noordmuur van de rechthoek, travee 2. Resten van het oorspronkelijk venster. Rechts onder, in travee 1, het ampulnisje.

32)⁴⁴. Men mag aannemen dat het hier een van de vier „kleine” kraagstenen onder de hange-reels betreft. Het model ervan verzet zich niet tegen een datering in de 1ste helft van de 15de eeuw.

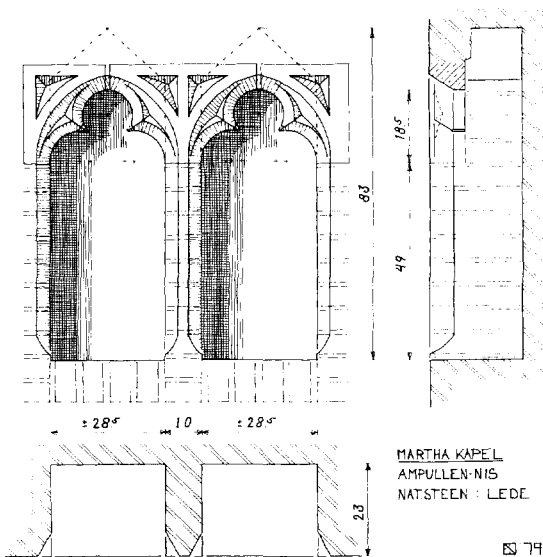
De muurstijlen en het hangereel behorend bij respectievelijk de gebinten 2, 3 en 4 waren verdwenen; de sleuven in het muurwerk had men als aan de noordzijde toegemetseld⁴⁵. Van de drie oorspronkelijke vensters in de zuidwand van de rechthoek waren de spitsbogen zeer fragmentarisch bewaard gebleven (afb. 31 bij A). Verder zijn alle overblijfselen van de oude vensters in 1855 verdwenen bij het plaatsen van de huidige raamkozijnen. Uit de bouwsporen

⁴⁴ In de reconstructie van de kraagsteen is voor de horizontale doorsnede het meest waarschijnlijke — 1/2 8-hoek — gekozen. De knopvormige uitwas onderaan zal een restant zijn van enig figuratief beeldhouwwerk. Als motief is het vijfbladige Tudorroosje waarschijnlijk (vr. med. T. Haakma Wagenaar).

kon, mét die van buiten (afb. 17 bij B), worden afgeleid, dat de vensters aan de zuidkant, in elk geval voor wat betreft het bovendeel, van dezelfde gedaante waren geweest als die aan de noordzijde. Omtrent het aanzien van de benedenzône waren geen aanwijzingen meer voorhanden.

De noord- en zuidmuur van de rechthoek kregen vermoedelijk bij de bouw van de huidige kap (1551) een binnenwaartse uitkraging ter ondersteuning van de brede kapvoet. De uitmetseling wordt gevormd door een platte laag met kwartrond profiel waarboven een rollaag met schuine kant (afb. 37). Het materiaal van de uitkraging die vooral aan de noordkant voor

⁴⁵ De houtconstructie in de rechthoek was tot 1855 nog redelijk intact; de begroting (1854) vermeldt een post van f. 8,— voor het „afhakken” van „de oude binten de korbels en sleutelstukken enz” (*Arch. O.M. en V.*, inv. nr. 394).

Afb. 29. Ampulnis in de noordmuur, travee 1.

een groot deel resteert is een rossige baksteen van ongeveer $19,5 \times 9,5 \times 4,5$ cm⁴⁶. Het is welhaast zeker dat de kapvoet in 1551 op het oorspronkelijke niveau kwam te liggen; overwegingen hieromtrent komen bij bespreking van de kap en bij de reconstructie aan de orde.

Van de oorspronkelijke indeling van de twaalfhoek (zie afb. 38) kon meer worden achterhaald dan was verwacht (afb. 33; zie ook afb. 22, 23, 24, 31).

Bij de verschillende verbouwingen in de 19de eeuw waardoor vooral aan de zuidkant oud werk werd verstoord, sneuvelden de muurzulen 3, 4 en 5 en de vrijstaande kolom 2. De basementen en kapitelen van de overige muurzulen waren min of meer gaaf bewaard gebleven of konden op grond van sporen in het aansluitende metselwerk gelokaliseerd worden. De vrijstaande kolom 1 is beneden nog intact; boven de verdiepingsvloer is hij verdwenen⁴⁷. De kolom is in Ledesteen opgetrokken; bij de

⁴⁶ Afgaande op het steenformaat zou men de uitmeteling dateren op eind XV. Men zal in 1551 met opzet een wat grotere steen hebben gebezigd.

⁴⁷ De begroting van 1854 geeft een beeld van de sloopwerkzaamheden: „De oude kolommen afhakken en meerder zaken verrichten... f 10,—”. De bewaard gebleven kolom 1 is aan de oostkant altijd in het zicht geweest.

⁴⁸ Het kapiteel van muurzuil 10 is iets verschillend van de overige; er zal hier sprake zijn van een reparatie die, omdat men naar het oude voorbeeld heeft gewerkt, moeilijk te dateren is.

muurzulen is dit materiaal gebruikt voor het geprofileerde deel van de basementen en voor de kapitelen terwijl voor de zuilschachten en de voetingen van de basementen in de vorm gehakte baksteen is toegepast. De basementen hebben een gebruikelijke profilering (afb. 34). De koolblad-kapitelen, die bij de muurzulen 7, 8, 10 en 11 in gehavende toestand resteren, bezitten enkele bladkransen (afb. 34, 35) en kunnen gedateerd worden op de 1ste helft van de 15de eeuw.⁴⁸

In de vakken 7-8, 10-11 en 11-12 kwamen restanten van de vensters, die oorspronkelijk in alle 9 uitwendige twaalfhoeksijden aanwezig zullen zijn geweest, aan het licht (twee ervan waren buiten al geconstateerd, zie afb. 20). De toppen van de vensters verdwenen bij de bouw van de huidige kap (XVIII) toen men het muurwerk van de twaalfhoek zover verlaagde, dat kon worden aangesloten op de kap van de rechthoek. Bij elk van de drie venters is de bovenste brugstaaf bewaard gebleven (afm. ca. 40×30 mm grootste maat verticaal); het venster in vak 10-11 bezit daarbij nog de twee volgende brugijzers, die duidelijk minder zwaar zijn (ca. 40×15 mm). Plaats en uitvoering van de revetbouten konden hier worden opgetekend; uit de plaatsing bleek, dat er één montant was geweest (afb. 26).

Hoewel restanten ervan ontbraken, mag worden aangenomen, dat de onderdorpels der vensters zich hebben bevonden ter hoogte van de onderkant van de twee ingemetselde, grenen kozijntjes (XVIII?) die in de vakken 9-10 en 10-11 werden aangetroffen (zie o.a. afb. 22). Bij behandeling van de reconstructie zal de juistheid van deze veronderstelling blijken. Overigens ondersteunt de aanwezigheid van het kozijntje in vak 9-10 het vermoeden dat dit vak oorspronkelijk een spitsboogvenster bezat. De reden voor het ontbreken van enig spoor van de oude venters hier en in de vakken 6-7 en 8-9 zal liggen in het feit, dat er nogal wat herstelwerk in afkomende steen blijkt te zijn uitgevoerd⁴⁹.

⁴⁹ Aan de noodzaak tot herstel liggen mogelijk zettingen van de twaalfhoek ten grondslag. Uit waterpassingen bleek nl. dat het z.w.-deel ca. 20 cm verzakt was t.o.v. het n.o.-deel, af te lezen aan het geleidelijk opklimmen van basementen en kapitelen (of de sporen daarvan) (zie o.a. afb. 22 en 33). De zetting lijkt pas bij het maken van de huidige kap (XVIII) tot staan te zijn gekomen: de kapvoet ligt waterpas. De eiken verdiepingsvloer (ca. 1600?) heeft nog een deel van de zetting meegemaakt; dit blijkt uit het duidelijk waarneembare oude niveau van de vloer, die men in 1857

De kleine proefsleuf binnen tegen de noordmuur van de rechthoek, die gegevens had opgeleverd omtrent de fundering (afb. 15), bracht niets aan het licht betreffende het oude vloerniveau. Een noodzakelijkerwijs beperkte ontgraving aan de oostkant van kolom 1 gaf hieromtrent opheldering. Juist onder het huidige vloerniveau (1975) bleek de Ledestenen kolomvoet over te gaan in baksteen. De van bovenaf gerekend eerste laag daarvan volgt, netjes in de vorm gehakt, het achthoekig verloop van de voeting. De drie volgende lagen sluiten, in het werk ruw bijgehakt, eveneens aan op de achthoekige vorm. Hieronder loopt het metselwerk breed uit in een vierkante poer. Het volgende kan hieruit worden afgeleid. De drie ruw behakte lagen maakten in oorsprong deel uit van de poer; een tegel- of zerkdikte⁵⁰ daarboven moet zich het oude oppervlak hebben bevonden, d.w.z. ongeveer ter hoogte van het niveau waarop de kolomvoet overgaat in natuursteen. Nu is duidelijk waarom er van de oorspronkelijke vloer niets over is. Latere vloeren zijn steeds op hetzelfde of op een lager niveau gelegd en niet over de bestaande vloer heen. Het in de opmetingstekeningen aangegeven vloerniveau komt grotendeels overeen met dat van 1859 uit welke tijd ook het keldertje in de twaalfhoek daartert (afb. 33).

Resten metselwerk boven de vier overgebleven kapitelen doen vermoeden, dat de twaalfhoek in steen overwelfd is geweest. De bedoelde resten zullen dan afkomstig zijn van steenszwarte muraalbogen waartegen gewelkappen hebben aangesloten. Het rommelige metselwerk tussen de muraalbogen kan ontstaan zijn bij het uitbreken van (natuur-)stenen gewelfaanzetten. Bevestiging voor een en ander kon ter plaatse niet gevonden worden, daar boven de kapitelen nog maar enkele lagen oud werk aanwezig zijn. Toch kan het oorspronkelijk bestaan van een stenen gewelf worden aangetoond.

liet zakken. Het oude niveau loopt van n.o. naar z.w. ca. 9 cm af.

⁵⁰ Oud bevoeringsmateriaal werd niet aangetroffen; een vloer van kleine verglaasde plavuizen lijkt het meest waarschijnlijk.

⁵¹ Op het Laboratorium voor Materiaalkunde van de afdeling der Civiele Techniek, T.H. Delft, konden enkele proeven gedaan worden om te achterhalen onder welke condities de aan de kolom verwerkte, geel-witte Ledesteen verkleurt. Bij verhitting op 400° C bleek in ruim 13 minuten de rose verkleuring tot 14 mm diepte te zijn doorge-

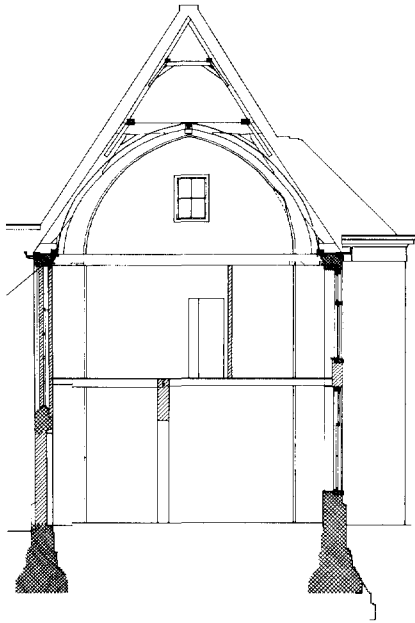
Bij nauwkeurige beschouwing van de afbeelding van de Marthakapel op het schilderij van de stadsbrand (afb. 10) valt op dat, waar de schilder ter plaatse van de „rechthoek” de *zuidmuur* schaduw laat werpen in de dakloze ruimte (het zuiden bevindt zich links, waarvandaan ook de lichtval is gekozen) hij bovenin de twaalfhoek schaduw aangeeft tegen de *noordelijke* vakken. De verklaring hiervoor kan slechts zijn, dat de schilder ons een blik gunt op een gespaard gebleven stenen gewelf dat zich van bovenaf — schematisch weergegeven — voor doet als een halve bol. Het veelhoekige dak erboven is met de rest van de bekapping verbrand.

Een merkwaardige omstandigheid verschafte tenslotte zekerheid. Bij de jongste verbouwing werden enkele lagen natuursteen van de vrijstaande kolom 1 afgenomen. Na goed schoonmaken van het horizontale voegvlak, werd geconstateerd dat de Ledesteen vanaf de buitenkant van de kolom tot een diepte van ca. 14 mm rossig was verkleurd door omzetting van ijzerverbindingen in de steen onder invloed van brand (de stadsbrand). Het viel op dat deze verkleuring zich niet rondom voordeed, maar slechts aan de kant van de kolom, die gericht is naar de rechthoek. De verklaring hiervoor is de volgende: op een zeker moment, gedurende de stadsbrand stortte de — ziende — kap van de rechthoek neer tot op de grond; vervolgens werd het omringende muurwerk — dus ook de noord-oostkant van de kolom — door het smeulende hout verhit. Met de kap op de twaalfhoek gebeurde hetzelfde, maar deze kwam neer op het stenen gewelf; daaronder trad geen brandschade op, de naar deze zijde gerichte kant van de kolom bleef ongedeed. Na ontmanteling van het basement, dat aan de noordkant steeds zichtbaar was geweest en waarvan Janse de verkleuring reeds had gesignaleerd (zie noot 1), bleek dat ook hiervan de naar de twaalfhoek gekeerde kant onaangetast was⁵¹. Het bestaan van

drongen. Bepaald kon worden dat de temperatuur in de steen op het punt van verkleuren 260 à 275° C bedroeg. Langer en hoger verhitten had tot gevolg dat de rose kleur geleidelijk in grijs veranderde; bij ca. 325° C was de rose tint geheel verdwenen. Slechts de zachte gedeelten van de steen maakten het rose stadium door. De proef liep tot ca. 600° C en werd enkele malen herhaald.

De voorzichtige conclusies hieruit zijn:

1. De vrijstaande kolom is niet hoger verhit geweest dan tot ca. 325° C; hetgeen ook zal gelden voor het interieur van de rechthoek.

Afb. 30. Dwarsdoorsnede door de rechthoek, naar het oosten (1975); arceringen: als bij afb. 22. Schaal 1:200.

een stenen gewelf moge hiermee voldoende zijn aangetoond. Wanneer het verdween kon niet worden achterhaald⁵².

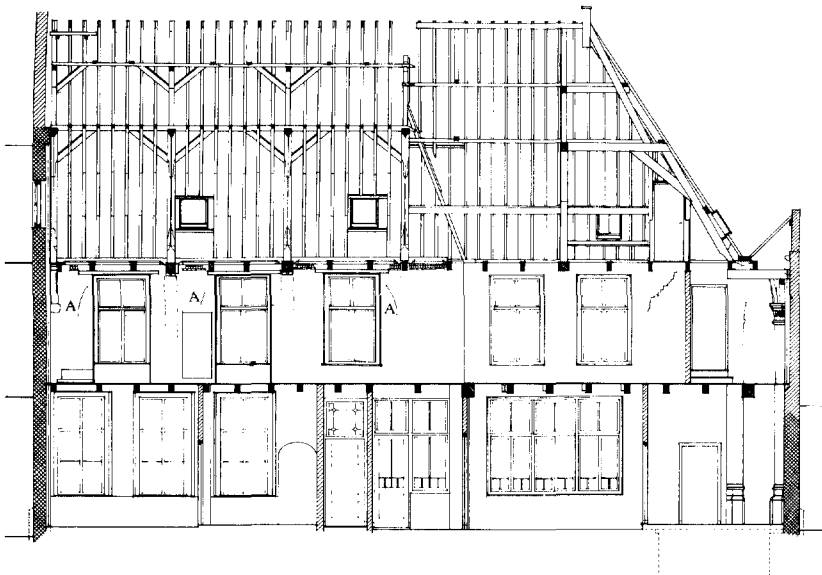
Het is nu ook duidelijk, waarom de bovenste brugstaven van de vensters in de twaalfhoek zwaarder zijn dan de overige: doorlopend in het muurwerk vormden zij het kettinganker waarmee de spatkracht van het gewelf werd opgevangen. Op de hoekpunten worden zij vermoedelijk gekoppeld door verticale ijzeren doken; hierop wijst het afboeren van het metselwerk op de hoek, ter hoogte van het kettinganker, kennelijk veroorzaakt door roesten van de dook, zo als te zien op afb. 21.

Bekapping

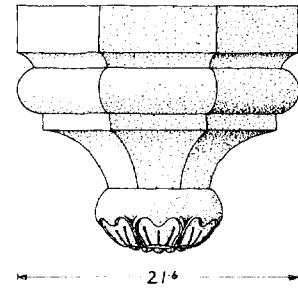
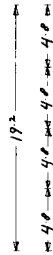
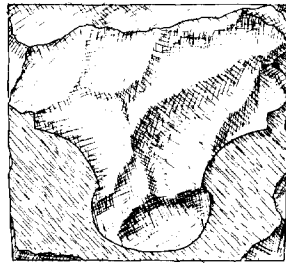
Van de bekapping van de kapel is het gedeelte boven de twaalfhoek het meest recent (vermoedelijk XVIII B). Deze grenen kap getuigt, ondanks zijn op zich degelijke samenstelling, door de weinig organische samenhang met de twaalfhoek van slecht constructief inzicht bij de bouwers ervan (afb. 33 e.a.). Bovendien verloor de

2. De verhittingstijd is ter plaatse niet erg lang geweest (de kap is pas toen hij bijna was opgebrand naar beneden gestort).
3. Onder het gewelf heeft de twaalfhoek nauwelijks brandschade geleden.

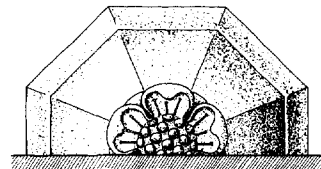
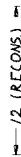
⁵² Misschien in de 18de eeuw toen kennelijk de zetting van de twaalfhoek tot staan kwam; vgl. noot 49.

Afb. 31. Langsdoorsnede naar het zuiden (1975); arceringen: als bij afb. 22. Schaal 1:200.

ZANDSTENEN KRAAGSTEEN
 SECUNDAIR VERWERKT IN DE
 OOSTMUUR.
 VOORAANZICHT ZOALS AANGE-
 TROFFEN + RECONSTRUCTIE
 MET ONDERAANZICHT.

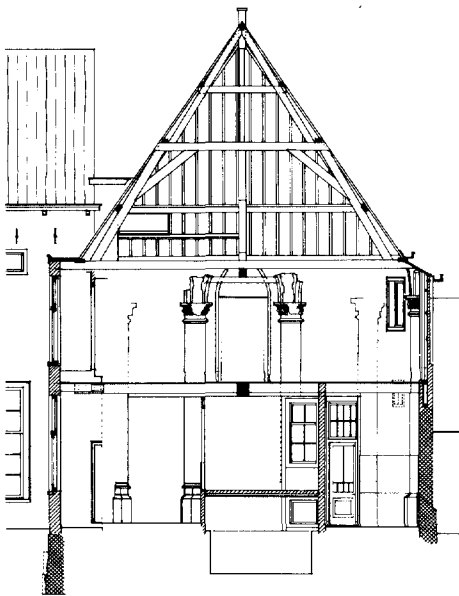
Afb. 32. Restant en reconstructie van een der „kleine” kraagstenen. 80

kapel er een groot deel van haar kenmerkend aspect mee, ervan uitgaande dat de twaalfhoek steeds gedekt is geweest door de „spits” die deel uitmaakte van de kort vóór of in 1551 gebouwde kap (afb. 13).

Het kappedeelte boven de rechthoek is tamelijk gaaf bewaard gebleven (afb. 36, 37, 22, 31). Een Delftse kap die zeer veel weg heeft van de

hier behandelde, bevindt zich op het O.-L.-VrouweVrouwekoor van de Oude Kerk. Deze kap, waarvan het bestek en de afrekening met de aannemers bewaard zijn gebleven⁵³, kwam in 1541 tot stand bij de herstellingen van de Oude Kerk na de stadsbrand. De overeenkomst tussen beide kappen is, ondanks de 10 jaar leeftijdsverschil, dermate groot, dat gedacht mag worden aan een — gedeeltelijk — zelfde ploeg timmerlui voor beide werken. Het voorkomen van dezelfde timmermansmerken in beide gevallen wijst eveneens in deze richting (afb. 37). Door de grote overeenkomst is veel uit het bestek van het O.-L.-Vrouwekoor van toepassing op de kap van de Marthakapel; hiervan wordt gebruik gemaakt bij de beschrijving (namen van kaponderdelen - afb. 37) en de reconstructie.

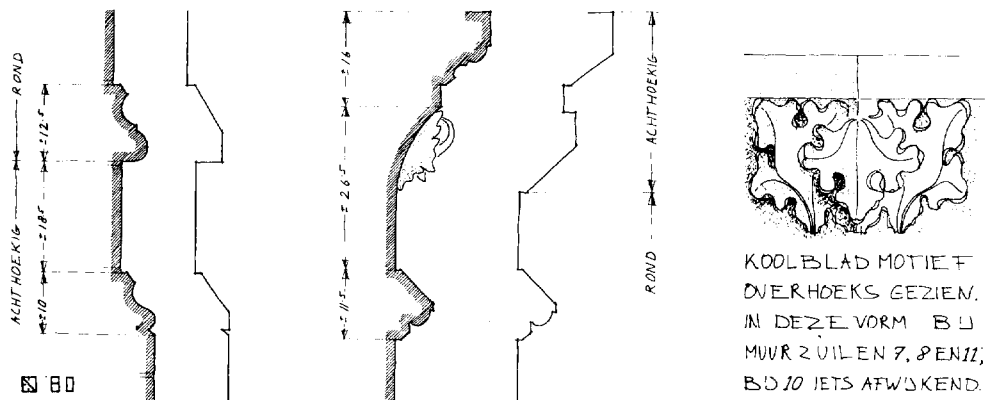
Hoewel van de oorspronkelijke, verbrande bekapping niets resteert, mag worden aangenomen, dat de huidige eiken kap op de rechthoek niet veel verschilt van zijn voorganger. Zo werden de bestaande sleuven voor muurstijlen en hangereels weer gebruikt, waardoor de indeling in drie traveeën ongewijzigd bleef⁵⁴. Wel lijkt het er op dat de kap van 1551 wat minder steil is dan oorspronkelijk. Het niet „concentrische”

Afb. 33. Dwarsdoorsnede door de twaalfhoek naar het westen (1975); arceringen: als bij afb. 22. Schaal 1:200.

⁵³ G.A. Delft, *Archief Oude Kerk*. Het bestek is gepubliceerd en verwerkt door H. Janse, „Twee zestiende-eeuwse bestekken”, *Bouw*, no. 14, 8 april 1961, 428-430.

⁵⁴ Vgl. bestek O.-L.-Vrouwekoor: „die hangereels lanck gelijk als zij geweest hebben, *zwair* na die oude gaten”.

Afb. 34. Profilering van basementen en kapitelen met daarnaast de voorgestelde, vereenvoudigde profilering ter aanvulling van ontbrekend authentiek werk.

verloop van het tongewelf in de kap met de boogvorm van de blindnis in de oostgevel kan hierop wijzen (afb. 30).

De onderbouw van de huidige kap heeft bestaan uit twee balkgebinten met balk, stijlen, sleutelstukken (bij balk 2 aan de noordkant en bij balk 3 aan de zuidkant als worteleind) en

korbelen. Kappgebint 1 tegen de oostgevel en kappgebint 4 bij de aansluiting op de twaalfhoek werden ondersteund door een constructie met korte muurstijlen (hangereels) en daarop een „slickblockeel”⁵⁵. Van de onderbouw is sinds de verbouwing van 1855 (vgl. noot 45) niet veel over: slechts de twee trekbalen, waarvan de sleutelstukken zijn verwijderd, en de hangereelconstructie in de zuid-oost hoek zijn bewaard. Er bleken echter genoeg aanwijzingen voorhanden om tot een reconstructie van het ontbrekende te komen.

De brede kapvoet waarvoor, zoals besproken, het muurwerk van een uitkraging werd voorzien, bestaat uit een buiten- en een geprofileerde binnenmuurplaat („voirlijst”). Hierop komen de kappgebinten 1 t/m 4 en de gespannen 1 t/m 21 (nummering van oost naar west; de onvolledige „spannen” bij de aansluiting op de twaalfhoek zijn ongenummerd). De kap is van het gebruikelijke type, waarbij een houten tongewelf deel uitmaakt van de constructie. Hoewel de kap daar volledig op is voorbereid, is er nooit gewelfbeschet geweest (spijkergaten in de betreffende delen van de gespannen ontbreken bijv.).

Op één punt wijkt de kap af van het gangbare: aan de westkant moest namelijk worden aangesloten op de binnendaks hoger opgaande twaalfhoek. Daartoe kwamen langs de vakken

Afb. 35. Kapiteel van muurzuil 8.

⁵⁵ Bestek O.-L.-Vrouwekoor; de term „slick” zal samenhangen met het Middel-Nederlandse woord sleec of sleic, dat o.a. „in één vlak met” betekent. De bovenkant van de slickblockeels ligt in „één vlak met” de bovenkant der trekbalen.

Afb. 36. Kap op de rechthoek (1551) met de blindnis in de oostgevel.

12-1 en 2-3 in het dakvlak slapers ter ondersteuning van de onvolledige spannen. Ook het gewelfbeschoot boven deze typische restruimtes had daar voor een deel tegenaan moeten komen (afb. 22, 37)⁵⁶. Het teniet lopen van de profilering aan de westkant van kapegbint 4 staat hiermee in direct verband: waar het gebint langs vak 1-2 van de twaalfhoek gaat strijken is de aanwezigheid van profilering en gewelfbeschootgroef zinloos. Wat bovendien opvalt aan dit gebint is de onvolledigheid ervan (afb. 37): het schaargebint mist balk en korbelen, de schaarstijlen zijn langs een verticale lijn beëindigd, zodat de top ontbreekt. Ter plaatse hebben de bovenste flieringen aan de zijkant een langskeep van ca. 20 cm lang; aan de onderkant bevindt zich een kortere keep. Met de twee pengaten (ca. 4 × 20 cm h.o.h. ca. 79 cm) die boven in de spitsboogbalk werden aange troffen, wijst dit erop dat op de balk twee stijlen van ca. 20 cm vierkant hebben gestaan, die tot buiten het dakvlak doorliepen. De stijlen moesten iets naar elkaar toe hebben geneigd.

Een element dat in eerste instantie werd aan-

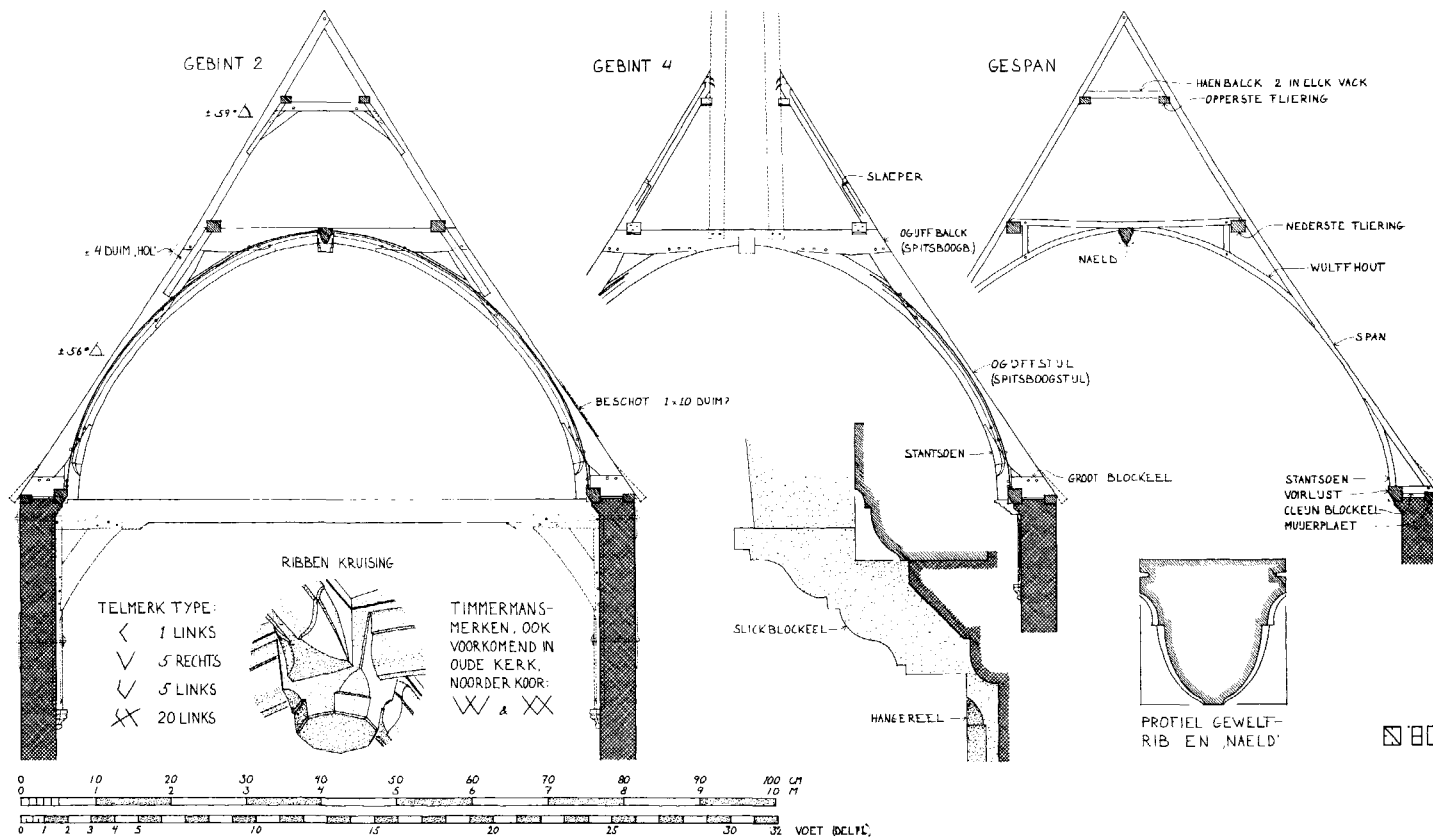
gezien voor een latere toevoeging is het koppelhout onder de nok aan de oostkant (afb. 22, 31). Het dient ter bevestiging van het topanker en is in dit geval, waar nog geen nokgording is toegepast, onontbeerlijk. Alle overige onregelmatigheden in de kap zijn van min of meer recente datum en hebben te maken met daklichten en — verdwenen — rookkanalen.

Het dakbeschoot van 1551 is niet bewaard gebleven. Toch kwam daaromtrent iets vast te staan. Op enkele punten kon de naar buiten gekeerde kant van een der gebinten bekeken worden; tussen de vele aanwezige spijkergaten vielen de roestige vierkante gaten van de oorspronkelijke beschooting op. De gaten hadden een onderlinge afstand van afwisselend ca. 10,5 cm en 15,5 cm ofwel 4 en 6 duim Delflands. De gevolgtrekking hieruit is dat de kap beschooten is geweest met 10 duims delen, bevestigd met twee rijen spijkers elke rij 2 duim van de kant. Wellicht mag worden aangenomen, dat er, als bij het O.-L.-Vrouwekoor, eikehout werd toegepast met een dikte van 1 duim⁵⁷.

Wanneer men de dwarsdoorsnede van de kap

⁵⁶ De betekenis van de tegen de slapers en schaarstijlen bevestigde eiken latten is onduidelijk.

⁵⁷ Bestek O.-L.-Vrouwekoor: „wageschoot... de meskanck een duum dick”.

Afb. 37. Kap op de rechthoek. Dwarsdoorsneden; details; benamingen (volgens bestek O.-L.-Vrouwekoor); gedeeltelijke reconstructie. Schaal 1:100.

bekijkt (afb. 37) valt op, dat het bovenste deel een steilere dakhelling heeft dan het onderste gedeelte (boven $\pm 59^\circ$ onder $\pm 56^\circ$); van verzakking is geen sprake. Het vermoeden dat deze eigenaardigheid met opzet tot stand is gebracht wordt o.m. bevestigd door een artikel in het bestek voor de bouw van het stadhuis te Klundert (1621), waarin wordt voorgescreven dat de spannen „hol geleyt” worden „twee duym op de hoogte van de zelve spannagie”⁵⁸. Met dit „hol” leggen zal men hebben willen bereiken dat de dakleien⁵⁹ dichter aaneen sloten en minder snel neiging tot ratelen vertoonden. Wat men er tevens mee bereikte was, dat een aldus uitgevoerde kap minder massaal leek en voor het oog een zekere „spanning” bezat.

Volgen nu nog enkele feiten omtrent het toegepaste telmerk-systeem en de opbouw van de kap. De kapgebinten zijn van oost naar west genummerd 1 t/m 4. De gespannen, 7 per travee, hebben een eigen nummering 1 t/m 21, eveneens van oost naar west. De telmerken — met de rits gesneden — zijn aan de oostkant van de kapelementen aangebracht en zijn links gebroken⁶⁰. Bij de gebinten 1-3 zijn de toognagels vanaf west ingeslagen. Het 4de gebint is, op de werkvloer liggend, met enkele nagels voorgetoogd; na oprichten tegen de twaalfhoek zijn de overige nagels vanaf oost ingeslagen (de eerste lijken dus vanaf het westen aangebracht). Ook de gespannen zijn vanaf het oosten getoogd; stantsoenen en gewelfhouten (afb. 37) zijn eveneens vanaf het oosten op hun plaats gekanteld. De toognagels (eiken evenals het overige kaphout) hebben een 8-hoekige doorsnede. Uit de aanwezigheid van oudere (tel)merken blijkt dat er voor de bouw van de kap gedeeltelijk gebruik is gemaakt van sloophout.

BINNENAFWERKING

In de loop van het onderzoek kwam slechts op enkele punten iets van een oude afwerking aan het licht. Daar bij de stadsbrand de temperatuur binnen niet zeer hoog scheen te zijn opgelopen (zie noot 51), staat niet steeds vast of het gevondene hoort bij de oorspronkelijke opzet dan wel bij de herstellingen van ca. 1551.

Geconstateerd werd, dat de kolom 1 en de muurzuilen v.w.b. het natuursteenwerk een dunne gelige saus (kleur van de steen) hebben bezeten. Wat de afwerkingskleur van de zuilschachten en het aansluitende muurwerk was kon niet worden bepaald. Het meest waarschijnlijk is, dat de hier en daar aangetroffen vuil-gelige pleisterlaag geen verdere afwerking bezat.

De uitmetseling onder de kapvoet was over steen en voegen heen donkerrood gesausd. Deze afwerking zal, als de uitkraging zelf, horen bij de reparaties van ca. 1551. Verder werd nergens iets van eventueel kleurgebruik waargenomen; ook niet op de daarvoor in aanmerking komende delen van de kap, waarvan men zoals gebruikelijk het schilderwerk zal hebben willen uitvoeren na aanbrennen van het gewelfbeschot. Het beschot is er nooit gekomen; de kap bleef dus ongeschilderd.

OORSPRONKELIJK ONTWERP; MAATSYSTEEM

Ervan uitgaande dat de plattegrond van de kapel niet zonder meer kan zijn uitgezet en dat er derhalve een werktekening moet zijn geweest, werd gepoogd te achterhalen hoe de plattegrond kon zijn ontworpen. Hiertoe is aan de hand van de opmetingen een tekening gemaakt van de horizontale doorsnede ter hoogte van de oude vensters; in deze plattegrond zijn alle vondsten en vermoedens omtrent de oorspronkelijke opzet verwerkt (afb. 38).

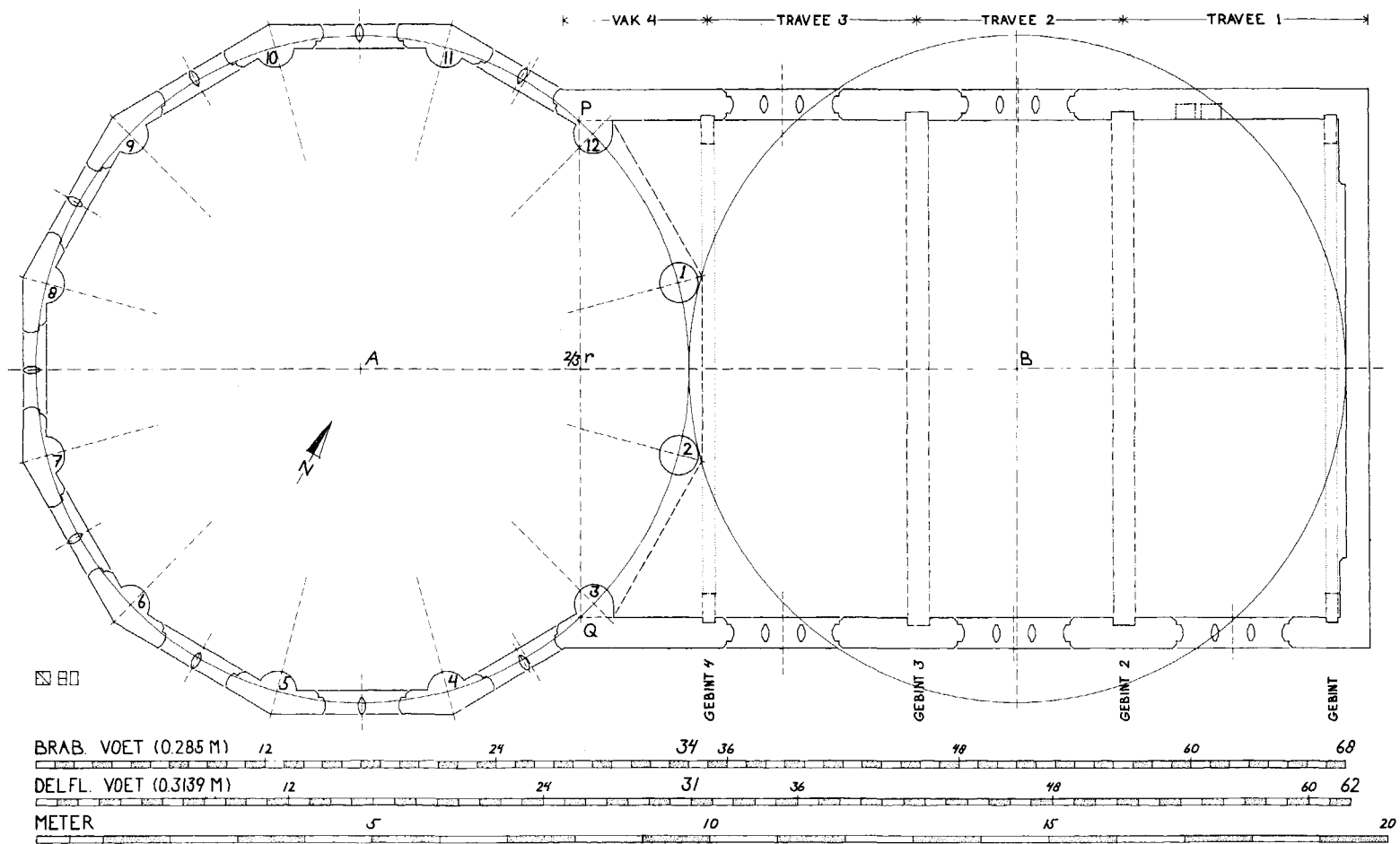
Bij het bepalen van de twaalfhoek was men ongetwijfeld uitgegaan van een cirkel waarop de hoekpunten kwamen te liggen. Niet meteen kon worden vastgesteld of deze constructiecirkel de binnenhoeken — waarin de muurzuilen —, de buitenhoeken of de hoeken der hartlijnen bepaalde. Daarbij mocht verwacht worden dat, indien de juiste cirkel werd gevonden, de plattegrond van de rechthoek daar eveneens uit te ontwikkelen zou zijn.

Uit de verschillende beproefde constructieprincipes kwam het nu volgende als meest waarschijnlijke naar voren (afb. 38). Op een cirkel (middelpunt A) van ca. 9,70 m diameter bevinden zich de *binnenhoekpunten* van de twaalfhoek;

⁵⁸ Kopie aanwezig bij de Werkgroep Restauratie T.H. Delft.

⁵⁹ In het Klundertse geval „Engelse schaliën” in Rijndekking. Bij de reconstructie zal dit gegeven voor de Marthakapel nog van belang blijken.

⁶⁰ Zie: H. Janse, „Kapconstructies in Nederland. 1 telmerken”, *Monumentenmonografieën* 2, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1976, 44.

Afb. 38. Plattegrond-reconstructie met het vermoedelijk ontwerpprincipe. Schaal 1:100.

de middelpunten van de muurzuilen vallen daarmee samen en ook de vrijstaande kolommen hebben hun middelpunten op deze cirkel⁶¹.

Wanneer op de hoofdas een tweede cirkel (middelpunt B) met dezelfde diameter rakend aan de eerste wordt uitgezet, blijkt daardoor de *binnenkant* van de oostmuur — in de blindnis — juist te worden geraakt. De lijn door het middelpunt (B) van deze cirkel loodrecht op de hoofdas valt praktisch samen met de as van de vensters in travee 2. De lengte van de rechthoek wordt verder door de vier (kap-)gebinten in drie gelijke traveeën verdeeld. De westkant van gebint 4 blijkt exact tegen vak 1-2 van de twaalfhoek te liggen. Het bij de bespreking van de kap hieromtrent gestelde wordt zo bevestigd.

In travee 3 heeft men met opzet de vensters in westelijke richting uit de as geplaatst om het blinde muurwerk bij de overgangsvakken 4 zo beperkt mogelijk te houden. Om nu toch enige regelmaat in de zuidgevel te verkrijgen — aan de noordkant speelt dit niet, door ontbreken van een venster in travee 1 — heeft men het meest oostelijke venster ook enigszins uit de travee-as verschoven en wel in oostelijke richting, zodanig dat de penanten vanaf de hoek tot aan de twaalfhoek geleidelijk breder worden (zie ook afb. 42).

Uit het voorgaande blijkt via de constructiecirkels de nauwe relatie tussen de twaalfhoek en de lengte van de rechthoek. Minder voor de hand lag het antwoord op de vraag hoe men de breedtemaat van de rechthoek had vastgesteld. Aangenomen mag worden, dat ook in dit geval de *binnenwerkse maat* bepalend was. Het vermoeden dat de langsmuren van de rechthoek op logische wijze zouden aansluiten op de hoekpunten 12 en 3 van de twaalfhoek bleek niet juist. Ook leek de binnenmaat — ca. 7,23 m — niet direct uit de constructiecirkel af te leiden, hoewel 3/4 van de diameter (de „3-4-5 steek”) dicht in de buurt komt: ca. 7,28 m. De beste uitkomst levert de volgende constructie op: een lijn loodrecht op de hoofdas op tweederde lengte van de straal van de constructiecirkel uit A gelegen snijdt de cirkel in P en Q. Bij een cirkeldiameter van 9,70 m bedraagt de berekende afstand tussen P en Q 7,2299 m, hetgeen zeer

nauwkeurig klopt met de opgemeten 7,23 m. Hoewel het niet reëel is om bij metselwerk met dergelijke maatnauwkeurigheden te rekenen, en dus de eerste constructiewijze, volgens de 3-4-5 steek, evengoed toegepast kan zijn, wordt de laatste methode het waarschijnlijkst geacht.

Door de zo bepaalde binnenmaat sluit de rechthoek tamelijk onlogisch aan op de twaalfhoek, waarvan het venster in vak 11-12 in het gedrang dreigt te raken⁶². Om dit te vermijden heeft men het venster ongeveer 7 cm uit de as geplaatst waardoor tegen de rechthoek aan nog juist ruimte voor een behoorlijke dagkant bleef.

Tenslotte doet de vraag zich voor hoe men de breedtemaat van de blindnis in de oostmuur (ca. 5,46 m in de „dag”) heeft bepaald. Een bevredigend antwoord daarop is niet te vinden. Door vermenigvuldiging van de breedtemaat van de rechthoek met 3/4 wordt een maat verkregen van 5,423 m. Misschien is hiermee de juiste oplossing gevonden.

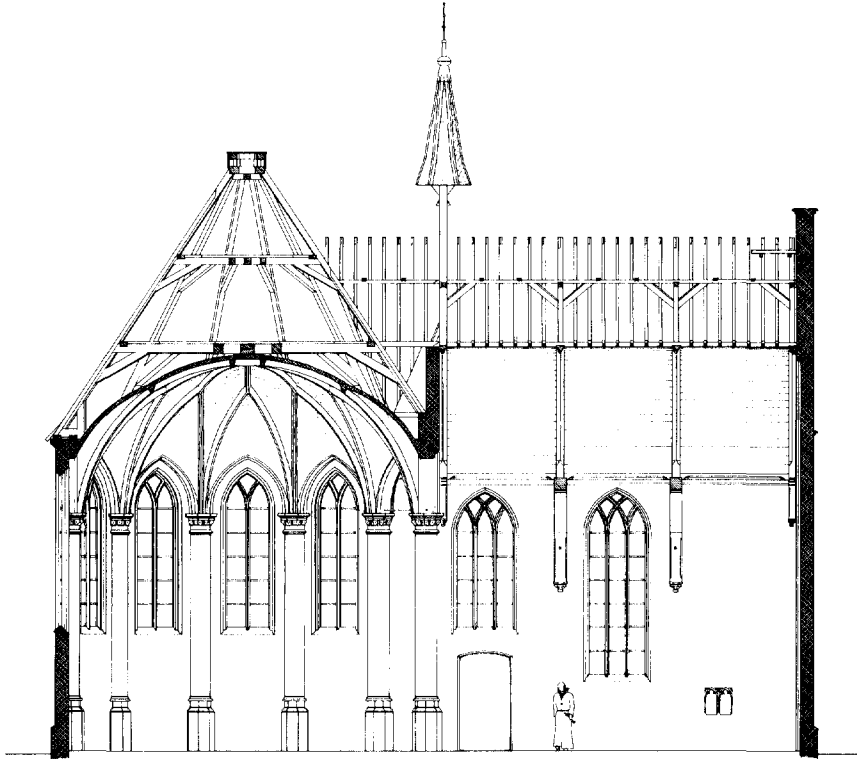
Onder enig voorbehoud kan nu gesteld worden, dat met het voorgaande de uitgangspunten voor het ontwerp van de plattegrond wel bekend zijn. Blijft de vraag, volgens welk maatsysteem de uitvoering plaats had. In eerste instantie is er van uitgegaan dat de Delflandse voetmaat is toegepast (1 voet = 0,3139 m = 12 duim à 2,616 cm). De constructiecirkels blijken dan een diameter te hebben van bijna 31 voet (= 9,73 m; de werkelijke maat is ca. 9,70 m).

Bij het in detail uitwerken van de reconstructie ontstond evenwel een nieuwe visie op het maatsysteem. Voor zover was na te gaan bleken de afmetingen van de natuurstenen onderdelen namelijk niet aan de Delftse maat te voldoen: diameter schacht vrijstaande kolom: ca. 57 cm; glasvak-breedte — bij de onderdorpel — van het venster boven de ingang: 43 cm (afb. 26); binnenmaat ampulnis: 28,5 cm (afb. 29). Wanneer nu de Brabantse voet (0,285 m) als maat wordt gekozen, blijken deze afmetingen nauwkeurig overeen te stemmen met respectievelijk 2, 1,5 en 1 voet. Kennelijk is gebruik gemaakt van kant en klaar importmateriaal, dat bijvoorbeeld bij de vensters van de rechthoek maatgevend is geweest voor het aansluitende baksteenwerk. Hierop is nagegaan of misschien de gehele plattegrond de Brabantse maat volgt. Geeft

⁶¹ Bij de gegeven muurdikte van de twaalfhoek (ca. 35 cm = 1½ steen) loopt de constructiecirkel in het midden van de vakken door het hart van de muur, waardoor de ver-

keerde indruk gewekt werd dat de hartmaten bepalend waren.

⁶² Dit betreft natuurlijk evenzeer het verdwenen venster in vak 3-4.

Afb. 39. Reconstructie: langsdoorsnede naar het noorden. Voor de overzichtelijkheid zijn de sporen van de kap op de 12-hoek in aanzicht niet getekend. Schaal 1:200.

men de constructiecirkels een diameter van 34 voet Brabants (= 9,69 m) dan wordt daarmee de uit de opmetingen herleide maat van 9,70 zeer dicht benaderd. Het ziet er dus naar uit, dat de Brabantse maat is gebezigd bij het uitzetten van de plattegrond. Met de natuursteen zou dan tevens het ontwerp voor de plattegrond uit de Zuidelijke Nederlanden kunnen zijn overgekomen. De mogelijkheid dat Delflands gemeten is, kan echter niet geheel uitgesloten worden; daarvoor is het verschil in maat (4 cm) te klein.

Voor het opgaande werk is de Delflandse maat beslist wèl gebruikt. Dit blijkt uit de hartop-hart maat van de brugstaven: 2 voet (afb. 26), uit de natuurstenen band in de plint, die 2 voet hoog is (afb. 15) en uit de hoogtes boven het oorspronkelijk vloerniveau van het venster boven de toegang, het venster in travee 2 en de ampulnis, die resp. 10, 6 en 3 voet bedragen.

Vanzelfsprekend volgt de kap op de rechthoek eveneens de Delflandse maat⁶³.

RECONSTRUCTIE

Uitgaande van de plattegrond van afb. 38 is het mogelijk de kapel te reconstrueren in de toestand van enkele jaren na 1551 als de brandschade hersteld is. De reconstructie geeft een ideaal-beeld van de kapel zonder aanbouwen, een toestand die in 1551 al niet meer bestond⁶⁴.

Niveaus

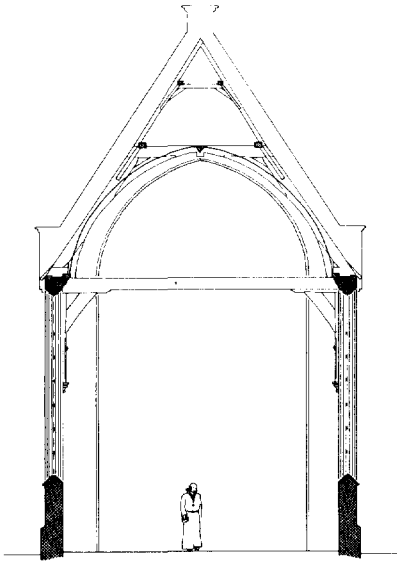
Met hetgeen bij de fundering van kolom 1 werd geconstateerd, kan binnen tamelijk nauwkeurig het oude vloerniveau worden bepaald (i.c. 1,50 m + NAP). Het oorspronkelijk buitenniveau zal zich halverwege de 2 voet hoge natuurstenen band in de plint hebben bevonden⁶⁵, ongeveer 7 cm onder het niveau binnen.

⁶³ Zo bedraagt de hartmaat van de sporen 36,6 cm, wat precies overeenkomt met 1 voet 2 duim Delflands.

⁶⁴ Wanneer men bedenkt, dat de bekapping van 1551 niet veel zal hebben afgeweken van de oorspronkelijke, dan

kan in de reconstructie een weergave van de oudste toestand gezien worden.

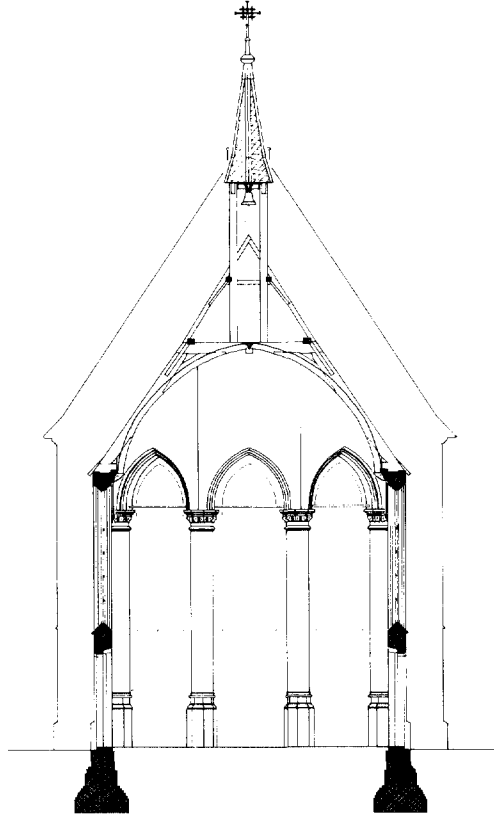
⁶⁵ Een meermalen gesignaleerd voorschrift in oude bestekken houdt in dat van 1 voet onder tot 1 voet boven

Afb. 40. Reconstructie: dwarsdoorsnede naar het oosten, door travee 2 van de rechthoek. Schaal 1:200.

Opgaand werk

De noordwand van de rechthoek levert voor de reconstructie de minste problemen op (afb. 39 en omslagillustratie). Bij de toegang moet het buitenste gedeelte, met de aanslag voor de vermoedelijk naar binnen draaiende deur aangevuld worden (afb. 26 bij B). Het venster boven de toegang ligt grotendeels vast; slechts omtrent de tratering en de buitenkant van de onderdorpel bestaat onzekerheid. Omdat niets wijst op de aanwezigheid van een doorgaande waterlijst, is de onderdorpel gereconstrueerd als in afb. 26 aangegeven, met schuine afzaat en gebruikelijke beëindiging. De tratering is, naar mag worden aangenomen, geheel in baksteen uitgevoerd geweest en zal een simpel vork-model hebben gehad. Een wat rijkere vorm is echter ook denkbaar; de axonometrie (afb. 43) geeft daarvan een voorbeeld⁶⁶. De tamelijk slordig verlopende het maaiveld het muurwerk waterkerend gemaakt moet worden.

Afb. 41. Reconstructie: dwarsdoorsnede naar het westen, door travee 3 van de rechthoek. Schaal 1:200.

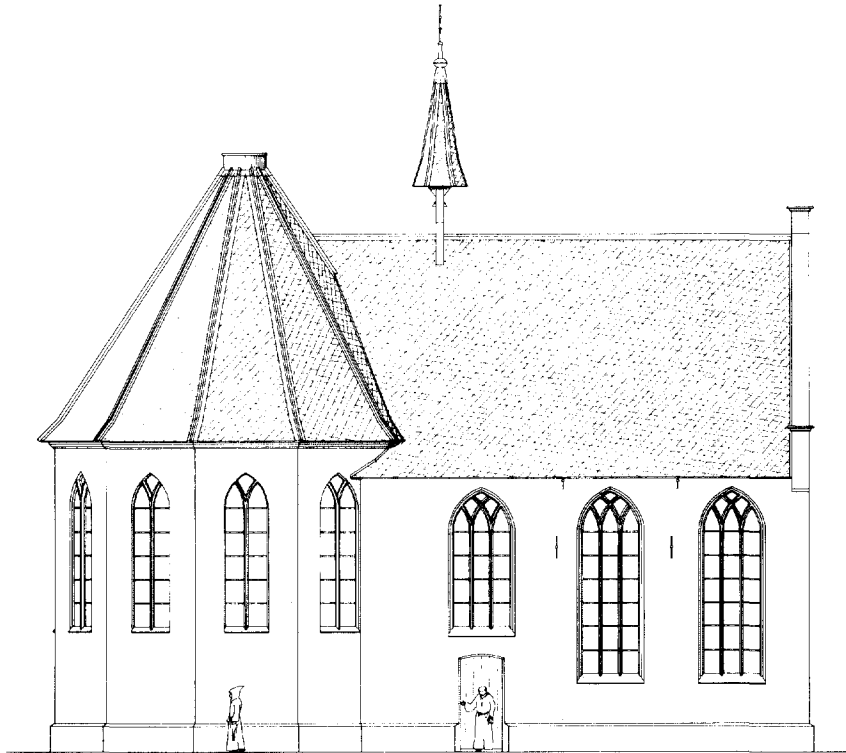
spitsboog van het venster heeft in de extradados een hoogte van ca. 3,5 voet Delflands (trekpunten ter hoogte van de bovenste brugstaaf).

Het venster in travee 2 is overeenkomstig het voorgaande gereconstrueerd; het blijkt juist 2 glasvakken lager te beginnen.

De travee met de ampulnis is blind gelaten; overwegingen hieromtrent kwamen reeds aan de orde.

De oostwand ligt voor wat betreft het binnen-aanzicht vast (afb. 40). Aan de buitenkant moet de topgevel gecompleteerd worden. Bij ontbreken van gegevens is een aannemelijke vorm gekozen: een puntgevel met iets uitkragende schouders waartegen het overstek van het dak kan aansluiten. Schouders en geveltop zullen een geprofileerd natuurstenen dekstuk hebben gehad; de flanken zullen afgewerkt geweest zijn met een vlechting (afb. 43).

⁶⁶ De Heilige Geestkapel te Delft (± 1411) bezit enkele, op het oog nog oorspronkelijke blindtraceringen die voor afb. 43 model stonden.

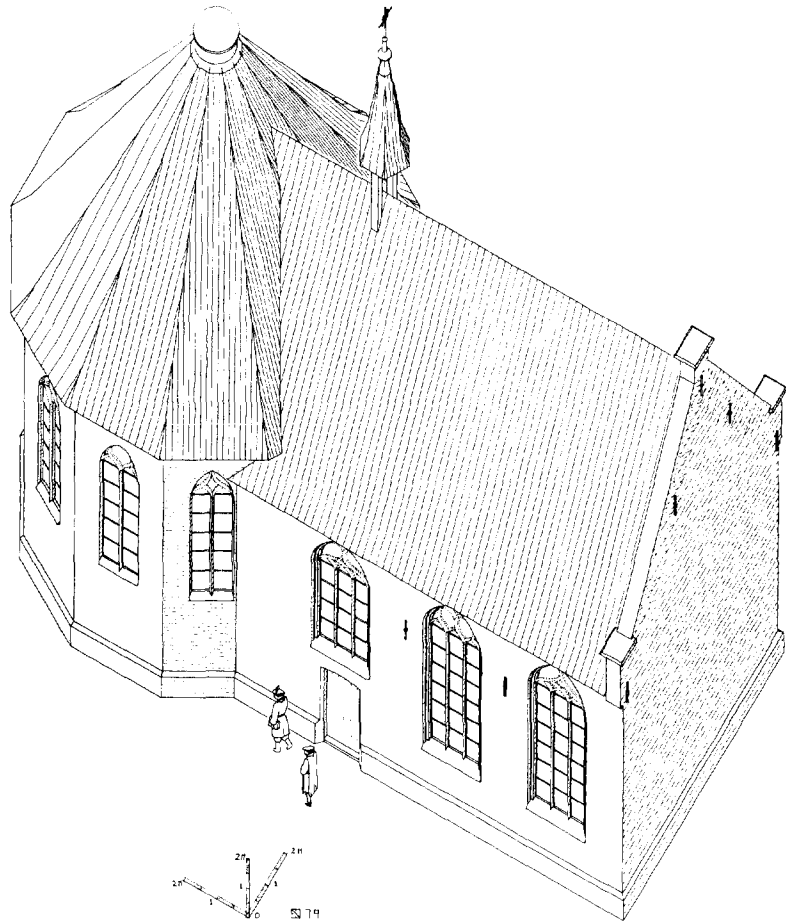
Afb. 42. Reconstructie: aanzicht vanuit het zuiden. Schaal 1:200.

Bij de zuidwand van de rechthoek zijn geen aanwijzingen aangetroffen omtrent de indeling op beganegrondniveau; wel staat vast dat er in elke travee een venster is geweest. Daar het zuidelijk van de kapel gelegen erf waarschijnlijk steeds eigen grond is geweest, is aan deze zijde in travee 3 een zelfde ingangspartij als aan de noordkant aangegeven (afb. 41). De vensters in de traveeën 1 en 2 zijn gereconstrueerd op basis van het grote noordelijke venster (afb. 42, 43).

De reeds ter sprake gekomen veronderstelling, dat de huidige hoogte van de noord- en zuidmuur oorspronkelijk is, schijnt te worden bevestigd door het feit, dat de hoogtemaat, gemeten van het gereconstrueerde vloerniveau tot onder tegen de „voirluist” van de kap, nauw overeenkomt met de binnenwerkse breedte van de rechthoek. Men mag aannemen, dat deze relatie, waardoor in doorsnede de binnenruimte bepaald wordt door een vierkant (afb. 40, 41), reeds bij de eerste opzet bestond.

In het opgaande werk van de twaalfhoek zijn geen restanten aangetroffen van de vensterdorpels. Vermoed werd, dat zij zich direct onder de ingemetselde grenen kozijntjes in de vakken 9-

10 en 10-11 (zie afb. 22) hebben bevonden. De juistheid van dit vermoeden blijkt bij het neerwaarts doorzetten van het (2 voets-)stramien van de brugstaven in venster 10-11: de onderkant van het kozijntje ligt juist op dit stramien. Worden nu de onderdorpels van de twaalfhoeksventers op deze hoogte getekend, dan blijkt het niveau ervan gelijk te zijn aan dat van de dorpel van het venster boven de noordtoegang (afb. 39). Tevens blijkt hiermee dat het stramien van de brugstaven zich door de hele kapel voortzet. In afb. 26 is de vermoedelijke doorsnede van de onderdorpels in de twaalfhoek aangegeven. Daarbij valt op dat er van binnenuit gezien geen verschil is tussen de dorpels van de rechthoek en die van de twaalfhoek; van buitenaf gezien zijn die van de twaalfhoek „platter”, veroorzaakt door de geringere muurdikte. Een tweede, meer storend feit, voortvloeiend uit de detaillering van de vensters in de twaalfhoek, is dat de tracerings buiten gelijk ligt met het muurwerk, waardoor een erg vlak uiterlijk ontstaat (afb. 26 bij C). Bij het streven naar een harmonische binnenarchitectuur heeft men dit voor lief genomen.

Afb. 43. Reconstructie: axonometrisch perspectief vanuit het zuid-oosten.

De hoogte van de raamkoppen kan aan de hand van het venster in vak 11-12 waar van de spitsboog nog het meeste over is (afb. 20, 22) bepaald worden. De booghoogte blijkt net als bij de vensters van de rechthoek 3,5 voet Delflands te bedragen, gemeten in de buitenboog.

Stenen gewelf

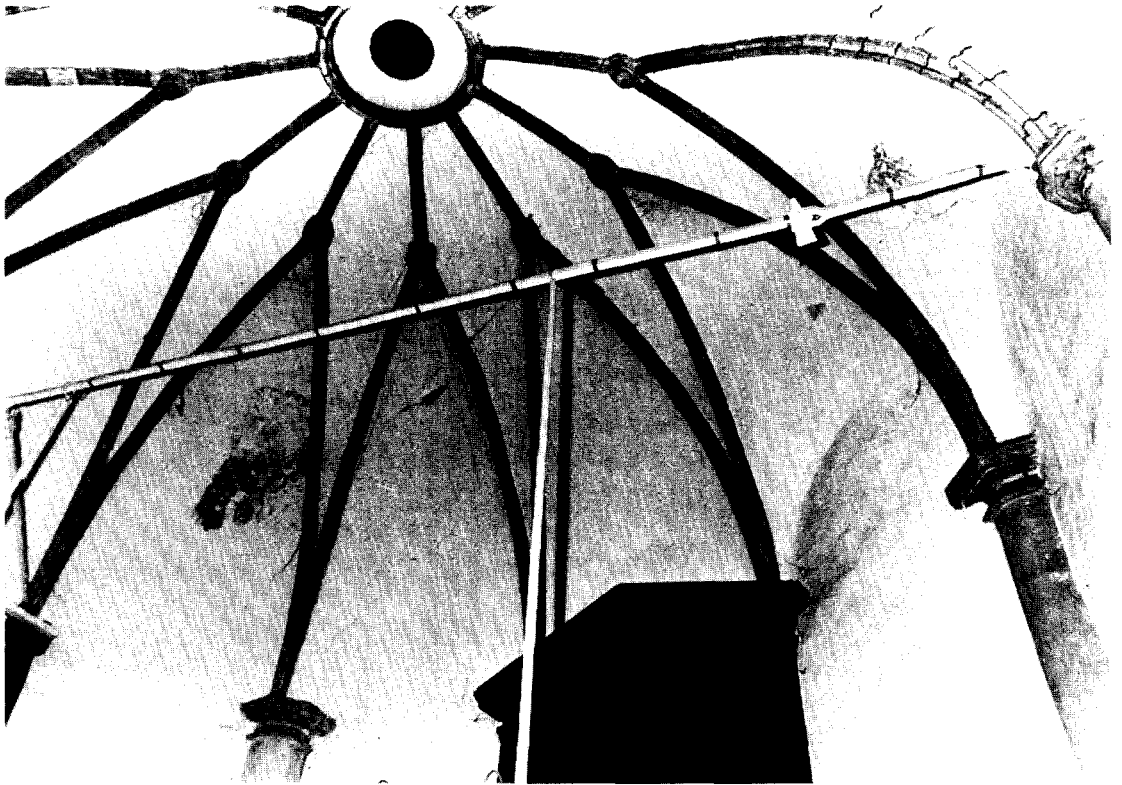
Het is niet volkomen zeker, dat het oorspronkelijke gewelf boven de twaalfhoek, waarvan is komen vast te staan dat het de stadsbrand overleefde, in 1551 nog aanwezig was. Bij de reconstructie wordt daar echter wel van uitgegaan.

Tot voorbeeld dient het stergewelf van de Goudse Jeruzalemkapel (afb. 44)⁶⁷. Uitgaande

van de aangetroffen restanten, zijn de muraalbogen van het gewelf getekend, meelopend met de vensterbogen (afb. 39, vgl. afb. 22). Vervolgens is gezocht naar de juiste hoogte voor de gewelfkruin.

Verderop te behandelen aanwijzingen in de kap van de rechthoek, die van belang bleken voor de reconstructie van de kap op de twaalfhoek, geven aan, dat de kruin niet hoger reikte dan tot ca. 10,60 m boven de vloer. Met dit als gegeven is het gewelf getekend, waarbij voor de beschrijvende lijn tussen twee tegenover elkaar liggende hoekpunten een zuivere cirkel is gekozen. Bij de gegeven binnenmaat van de twaalfhoek en de gekozen kruinhoogte komt het trekpunt van het gewelf te liggen ter hoogte van de

⁶⁷ Het is zeer goed denkbaar dat de Goudse kapel (begonnen 1494, gewijd 1504) is gekopieerd naar de Marthakapel die dichterbij was gelegen en indrukwekkender was dan de andere Nederlandse „Heilige Graven”.

Afb. 44. De Jeruzalemkapel te Gouda; twaalfhoekig gewelf. Opname 1976.

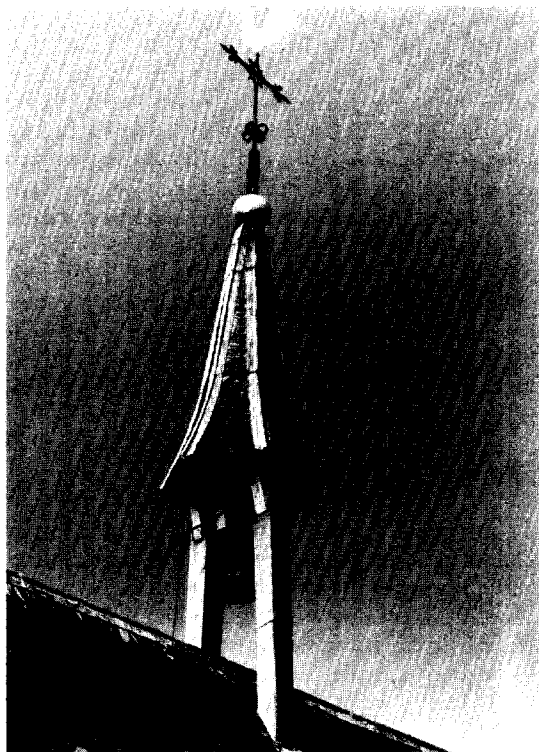
op één na bovenste brugstaaf. Op ditzelfde niveau bevinden zich de kragen van de kapitelen en hebben de vensterbogen in de rechthoek hun aanzet; verderop zal blijken dat ook de korbelen van de balkgebinten op dit niveau in de muurstijlen hebben gedragen. Bovendien blijkt de hoogte onder de kruin van het (halfsteens) gewelf gelijk te zijn aan de hoogte van de blindnis in de oostmuur. Een en ander zal niet op toevalligheden berusten, zodat mag worden aangenomen, dat het getekende gewelf het oorspronkelijke goed benadert.

De — waarschijnlijk Ledestenen — gewelfribben zullen bij de aanzet op de kapitelen enigszins „in elkaar geschoven” uitgevoerd zijn geweest om hogerop elk afzonderlijk te vervolgen. De twaalf knooppunten, waar steeds drie ribben samenkomen zijn in de Goudse kapel knopvormig uitgevoerd (afb. 44); misschien was dit bij de Marthakapel ook zo. Een onontkoombaar element tenslotte is de ring waartegen de twaalf binnenste ribben vergaard worden: een enkele sluitsteen zou veel te lijkig wor-

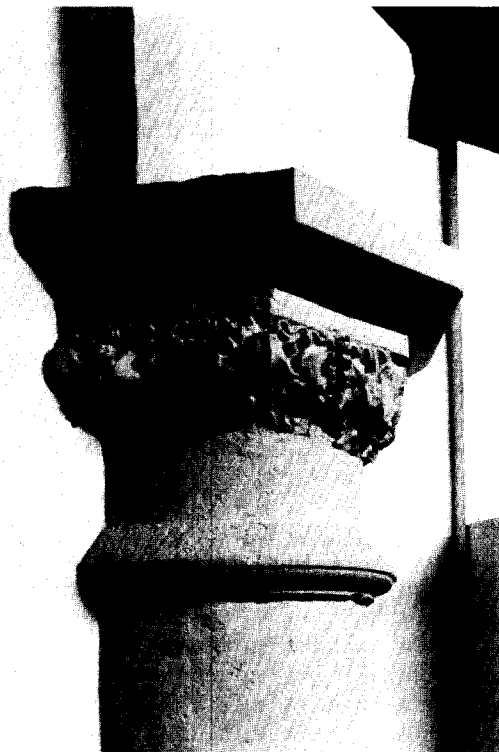
den. Bovendien kan men in dit element een herinnering zien aan de open koepel van de Anastasis (afb. 3); een werkelijke opening kan er dan ook wel geweest zijn.

Om een goede aansluiting van het gewelf mogelijk te maken moet het muurwerk van de twaalfhoek ca. 3,5 voet Delflands hoger zijn geweest dan dat van de rechthoek. De stabiliteit van het geheel zal in de eerste plaats zijn verzorgd door de als kettinganker fungerende bovenste brugstaven. In de drie doorgangen naar de rechthoek, die naar model van de muraalbogen getoogd zullen zijn geweest, moet het kettinganker hebben doorgelopen (afb. 41). Daarnaast zullen de gewelfslezen een aanradering hebben gehad tot ongeveer de hoogte van het muurwerk (d.w.z. tot halverwege de gewelfhoogte, gerekend vanaf het trekpunt). Verder moet er bovenin, om uitwijken door de spatkracht van de kap te voorkomen, een tweede kettinganker geweest zijn; eventueel kunnen de muurplaten hiertoe gediend hebben.

Om de kap een goed overstek te kunnen ge-

Afb. 45. Angelustorentje op de St.-Rochuskapel te Amersfoort (XVIA). Opname 1978.

Afb. 46. Kapiteel van muurzuil 8, gecompleteerd.

ven is bij de twaalfhoek, anders dan bij de rechthoek, aan de *buitenkant* een uitkragende lijst aangegeven⁶⁸.

Het binnendakse muurwerk boven de vrijstaande kolommen moet ter afsluiting van het tongewelf van de rechthoek zijn opgegaan tot de hoogte van de onderste kapbalk („spitsboogbalk”) (afb. 39, 41).

Bekapping

De kap op de rechthoek behoeft slechts op een paar punten aanvulling. Omdat er is uitgegaan van een ideaaltoestand is in afb. 39 gewelfbeschot aangegeven. De twee stijlen die op de balk van het 4de kappebint hebben gestaan (afb. 37) kunnen moeilijk iets anders geweest zijn dan de staanders van een Angelustorentje. Via een tafelementje zal op de stijlen een — vermoedelijk zeshoekige — spits hebben gestaan (afb. 41,

39). De St.-Rochuskapel te Amersfoort (XVIA) bezit een soortgelijk torentje dat bij de enkele tientallen jaren geleden uitgevoerde restauratie zijn oude gedaante behield (afb. 45). Bij de Marthakapel zou, in plaats van het gebruikelijke Latijnse kruis en de windhaan, het Jeruzalemkruis de toren bekroond kunnen hebben (afb. 41)⁶⁹. Opmerkelijk is dat met het torentje, waarvan de proporties op het gevoel zijn bepaald, de hoogte van de kapel exact gelijk aan de lengte (buitenwerks) blijkt te worden; weer kan men zich afvragen of hier van een toevalligheid sprake is.

De houtconstructie onder de kap ligt door de aangetroffen restanten bijna volledig vast. Slechts de beëindiging van de sleutelstukken — een profiel, vergelijkbaar met dat van het be waard gebleven „slickblockeel” ligt voor de hand — en de aanzethoogte van de korbelen

⁶⁸ Door het hogere en dunnere muurwerk is de twaalfhoek gevoeliger voor vocht. Bovendien is een duidelijke beëindiging hier architectonisch noodzakelijk (afb. 42 en omslagillustratie).

⁶⁹ Het feit, dat de stijlen van het torentje iets naar elkaar toe neigen, doet zich ook bij de St.-Rochuskapel voor. Men zal hiermee een zekere „optische spanning” hebben willen bereiken (vgl. het, „hol-liggen” van de kap).

zijn niet bekend. Bij een gebruikelijke schuine stand van de korbelen (bepaald door de „3-4-5 steek”) komt de draagtand in de stijlen op gelijk niveau met de aanzet van de vensterbogen in de rechthoek (d.w.z. ter hoogte van de bovenste brugstaven); een niveau dat, zoals bij de bespreking van het stenen gewelf bleek, van bijzondere betekenis is voor de kapel (afb. 37, 39, 40). Voor de gedaante van de kraagstenen onder de vier grote muurstijlen is gekeken naar het kleine kraagsteentje dat onder een der hangereels thuis hoort (zie afb. 32).

Omdat van de kap op de twaalfhoek niets resteert, moet voor de reconstructie daarvan een aantal veronderstellingen gedaan worden. Zo is de dakhelling gekozen gelijk aan die van de kap op de rechthoek ($\pm 57^\circ$)⁷⁰. Ook voor de opbouw is van een zekere overeenkomst uitgegaan (dubbele muurplaat; gebinten *in* het dakvlak; hartmaat van de sporen). Daarnaast bleek er toch nog een aanwijzing in het werk aanwezig te zijn. Even voorbij het westelijke — 4de — kapgebint van de rechthoek eindigen de flieringen namelijk in een schuine lip met spijkergaten afkomstig van een vroegere houtverbinding. De meest aannemelijke verklaring hiervoor is, dat de flieringen aansloten op gelijksoortige elementen in de twaalfhoekige kap. Dit blijkt voor de onderste flieringen goed mogelijk (afb. 39); door de rondgaande „fliering” wordt het niveau van de onderste kapbalken bepaald, waarmee tevens de maximale hoogte van het gewelf boven de twaalfhoek vastligt (zie hiervoor bij de bespreking van het stenen gewelf). Het onderste gedeelte van de kap kan nu gereconstrueerd worden in een voor torenspitsen gebruikelijke gedaante: tussen twee haaks op elkaar staande gebinten worden 4×2 , wat lichter uitgevoerde, halve gebinten opgevangen. Daarboven is een dergelijke opbouw denkbaar, waarbij evenals in de kap op de rechthoek de schaarstijlen doorlopen tot bovenin.

Voor de beëindiging van de kap is gekeken naar de afbeelding van de kapel op de „Kaart Figuratief” (afb. 11). Duidelijk zichtbaar is dat de kap niet spits eindigt, maar door een platte trommel wordt afgesloten; boven deze trommel lijkt zich een open ijzeren bekroning te bevin-

den. Een en ander vertoont grote overeenkomst met hetgeen de Jeruzalemkapel te Gouda laat zien (afb. 6). Neemt men aan dat de Goudse kapel (1504) een goede kopie is van de Marthakapel, dan blijkt hieruit eens te meer dat de bekapping, die de Marthakapel in 1551 kreeg, weinig verschilde van de oorspronkelijke. De eigenaardige dakvorm is zonder twijfel ontleend aan de Anastasis waarvan de oculus bij een piramidiaal dak het aspect van een afgeknotte kegel zou opleveren; een feitelijke opening zal er gezien het Nederlandse klimaat niet geweest zijn. Op basis van deze gegevens is de beëindiging van de „spits” gereconstrueerd; de open bekroning is niet aangegeven (afb. 43).

Nu behoeft de aansluiting op de kap van de rechthoek nog aandacht. De bovenste flieringen zullen aangelopen hebben op twee sporen van de gereconstrueerde „spits”. Het samenkomen van de dakvlakken kan bovenin eenvoudig met het dakbeschot tot stand zijn gebracht. Op lager niveau zal er aan weerszijden een kilkeper geweest zijn die steun kan vinden op de verhoogde muurplaat aan de oostkant van de twaalfhoek. De vreemde wijze waarop onderaan het dak van de rechthoek aansluit op het muurwerk van de twaalfhoek (afb. 42, 43) vindt zijn oorzaak in de plattegrond van de kapel en het feit dat de twaalfhoek hoger opgaat dan de rechthoek.

Om de kapruimte te kunnen inspecteren zullen er één of meerdere „dacrveynsters” (luiken)⁷¹ geweest zijn. De dakkapellen, die zich in de kap van de rechthoek, boven de onderste flieringen moeten hebben bevonden, zijn waarschijnlijk doordat zij slechts met het dakbeschot in verband stonden, spoorloos verdwenen. Bij gebrek aan desbetreffende gegevens zijn zij in de reconstructie niet aangegeven.

Leidekking

De kap van 1551 werd met leien gedekt⁷². Om-trent de wijze van dekken is echter niets duidelijk geworden. Als men in 1689 besluit het dan al enige jaren lekkende dak van de twaalfhoek te repareren, worden bij Jan Hendricksz. (Van Aecken) „den ordinaris kercken decker alhier” Engelse leien besteld. Hij dient de kennelijk onbehakt ingevoerde leien 's winters te prepa-

⁷⁰ De twaalfhoek zal ook een „hol” dak hebben gehad.

⁷¹ Bestek O.-L.-Vrouwekoor: „Item in dit voors. werck sal weesen twee dacrveynsters, een an de zuytzijde ende een an de noortzijde”. Bij de Marthakapel laat de Kaart Figu-

ratief twee dakkapellen aan de noordkant zien (afb. 11).

⁷² G.A. Delft, *Arch. O.M. en V.*, inv. nr. 62; rekeningen 1551/52. Job Dirckx. van Dordrecht krijgt betaald voor „seeckere leyen ende leynagelen”.

renen⁷³. Men mag aannemen dat bij de reparatie werd aangesloten op de oorspronkelijke dekking. Hoewel met Engelse leien in het algemeen Maaslands gedekt zal zijn, bleek eerder (noot 59) dat ook Rijndekking mogelijk moet worden geacht. De reconstructietekeningen laten deze „onbewezen” Rijndekking zien.

BESLUIT

Uit het voorgaande moge blijken dat Nederland in de Marthakapel, waarvan de stichting in de 1ste helft van de 15de eeuw (wellicht ca. 1411) plaats had, een bijzonder monument bezit. In de huidige toestand valt het uitzonderlijk karakter van het gebouw echter nauwelijks op. Toch

SUMMARY

The chapel of St. Martha in Delft dates from the early 15-th century. Judging from the shape of its groundplan — an occidental dodecagon, linked to a rectangle on the east side — the chapel was built as a Holy Sepulchre- or Jerusalem-chapel. Other chapels of this type are known to have existed in a number of towns in the Netherlands, but only one, incomplete, example — Jerusalem chapel in Gouda — remains to this day. These chapels were more or less copies of the Tomb of Christ in the church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. The earliest „Holy Sepulchres”, which appeared throughout Europe soon after the Crusades, were built on a circular plan which was inspired by the Anastasis — i.e. the part of the church of the Holy Sepulchre in which the Tomb is situated.

There is no known documentary evidence to confirm the date of foundation of St. Martha's chapel. It is fair to assume however, that it was founded by the Jerusalem Brotherhood of Delft, since it is known that some chapels of this type were initiated by similar Brotherhoods in other Dutch towns. There is evidence to show that the chapel has formed part of the Delft Old Ladies Home since 1474 and it has probably done so since its foundation, although there is no record of this.

The chapel, which measures about 20 meters long by 10 meters at its widest, is built of so-

blijken voldoende gegevens omtrent de oorspronkelijke opzet voorhanden om bij een toekomstige bouwcampagne de kapel beter tot haar recht te doen komen. Hierbij wordt dan niet zozeer gedacht aan een feitelijke reconstructie dan wel aan een werkwijze waarbij door middel van terughoudende, „beeldondersteunende” elementen het authentieke werk naar voren wordt gehaald en eventueel wordt aangevuld. Ter illustratie van deze aanpak kan de voorgestelde en deels uitgevoerde herstelling van basementen en kapitelen dienen (afb. 46; vergelijk afb. 34 en 35).

Wellicht kan in een later artikel worden ingegaan op een restauratieplan waarbij dit uitgangspunt is gehanteerd.

called Rijswijk brick. In some places, mainly inside, use has been made of Belgian limestone (Lede steen). The dimensions of these stone parts corresponds to a Brabant measuring system which suggests that they were constructed from ready cut imported stone. The dimensions of the whole groundplan also seem to fit this measuring system, and it looks as if the plan design originated from the Southern Netherlands as well. This is likely because in these areas architecture was highly advanced at that time. The elevations however (and presumably the original roof), were constructed according to the Delfland measure. The chapel was badly damaged in the Delft fire of 1536 and was left roofless until about 1551 when restorations were carried out. These included the building of a new roof, a part of which still remains. Since the time of the Reformation the chapel has progressively lost its original appearance, especially during the nineteenth century. But although much of the ancient work was lost, sufficient information has been assembled in the course of the present research to arrive at a reconstruction of the chapel as it was shortly after 1551.

This „forgotten” Delft monument is unique but for the well known Jerusalem chapel in Gouda. Today its character is hardly noticeable and in future it is to be hoped that some effort will be made to partly restore its appearance.

⁷³ G.A. Delft, *Arch. O.M. en V.*, inv. nr. 1, 308.

MONUMENTENBERICHTEN

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Amersfoort, voormalig Observantenklooster

Dit gebouwencomplex, gelegen aan de Westsingel, naast het oude stadhuis en in de nabijheid van het nieuwe, is sedert februari j.l. in restauratie. Het zal gaan dienen voor de huisvesting van de Gemeentelijke Sociale dienst en het Gemeentearchief. Historische gegevens over het klooster zijn schaars. In 1472 vestigden zich enkele Franciscanen (Minderbroeders-Observanten) in Amersfoort. Na enkele jaren kregen zij de beschikking over het terrein aan de Westsingel, waar zij in 1479 bezig waren met de bouw van hun kloosterkapel.

In het bestaande gebouwencomplex zijn nog drie (sterk verbouwde) middeleeuwse kloostervleugels bewaard, die een kloosterhof omsloten. De oudste hiervan is de noordvleugel, waartegen wat later de west- en de oostvleugel werden aangebouwd. Binnen deze laatste twee vleugels zijn door leden van de A.W.N. de funderingen gevonden van vrij dunne muren, die de kloostergang afscheidden van andere ruimten. Na de bouw van deze vleugels is de noordelijke arm van de kloostergang opgetrokken tegen de zuidmuur van de noordvleugel; ook hiervan zijn de funderingen ontgraven.

De kloostergang in de oostvleugel werd verlicht door bakstenen spitsboogvensters met vorktracering; die in de westvleugel door bakstenen korbboogvensters eveneens met vorktracering. Ook in de westgevel van de westvleugel zijn op de begane grond nog spaarzame restanten gevonden van bakstenen boogvensters. Alle drie vleugels hadden vrij lage verdiepingen; in de gevels aan de binnenhof zijn daarvan enkele gedichte oorspronkelijke vensteropeningen gevonden, die in de oostvleugel zeer stomp spitsbogig van vorm waren, terwijl de andere blijkbaar segmentbogig waren afgedekt.

De zolderbalklagen en kasspananten zijn in de 19de eeuw voor het merendeel omhoog gebracht, wat thans weer ongedaan wordt gemaakt. Alleen het zuidelijke deel van de oostvleugel heeft de oude kap op zijn oude plaats bewaard, aansluitend aan de eveneens oorspron-

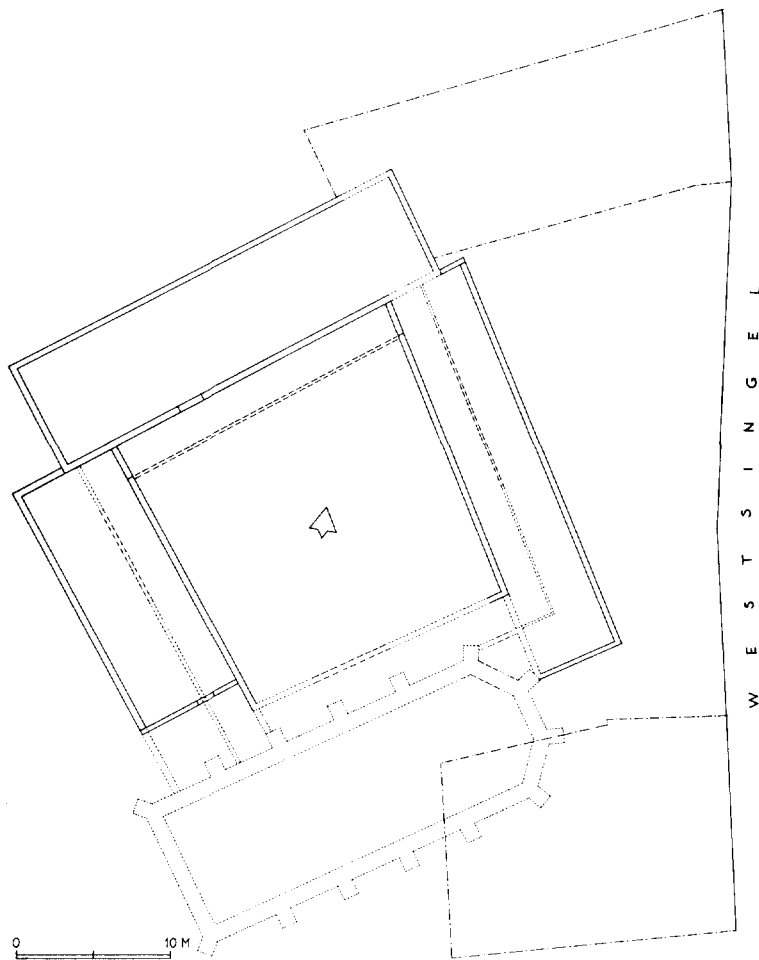
kelijke topgevel, waarin een hoge rondboognis. Sommige zolderbalken van dit gedeelte zijn nog voorzien van gotische sleutelstukjes met peerkraalprofiel en omlopend neuslijstje.

Nog voor de Reformatie is de westvleugel aan de zuidzijde ingekort en van een nieuwe zuidgevel voorzien, waarin een in een spitsboog gevatte toegangsdeur. Gezien de gehakte telmerken op de kasspananten zal dat niet voor het tweede kwart van de 16de eeuw gebeurd zijn. Ook de fraaie eiken spiltrap in de zuidoosthoek van deze vleugel met een trapbaluster in vroege renaissance-vormen kan van deze verbouwing dateren.

De kloosterhof is na de Reformatie geleidelijk volgebouwd geraakt; deze bebouwing is thans verwijderd. Als eerste was een vleugel in het zuidelijk deel van de hof verzezen, misschien zelfs nog vòòr de Reformatie. Het oostelijk deel van deze vleugel heeft, blijkens door de A.W.N. gevonden restanten, een overwelfde kelder gehad. Later is deze zuidvleugel grondig verbouwd; de nog vrij recente zuidmuur stond op een oude fundering, vermoedelijk van de zuidelijke arm van de kloostergang. Een restant oud muurwerk op deze fundering is bewaard gebleven, aansluitend aan de oostvleugel. Zuidelijk van dit restant zijn op 6 maart j.l., bij uitgravingswerkzaamheden ten behoeve van een nieuwe kelder, twee funderingsrestanten van de kloosterkapel gevonden. Het betreft twee restanten van de noordoostelijke sluitingszijde van het koor, met nog juist de hoeken van de steunberen erbij. Hierdoor is het mogelijk de koorsluiting van de kloosterkapel globaal te reconstrueren; de plaats van de westgevel is tot dusver echter nog niet gevonden.

Na de Reformatie (1579) kwam een belangrijk deel van het complex als Doelhuis in gebruik bij het schuttersgilde. Dit betrof de noordvleugel en vermoedelijk ook de westvleugel en het noordelijke gedeelte van de oostvleugel. De twaalf laatste kloosterlingen mochten de kapel en het zuidelijke deel van het klooster nog blijven gebruiken. In 1587 besloot het stadsbestuur de kapel te slopen, wat misschien ook gebeurd

Afb. 1. Schematische plattegrond van het voormalige Observantenklooster te Amersfoort, schaal 1:500. Met getrokken lijnen zijn de nog bestaande muren van de west-, noord- en oostvleugel getekend, die de kloosterhof omsloten. Met streepjeslijnen zijn de muren getekend, waarvan de funderingen teruggevonden zijn. Met stippellijnen is het vermoedelijke verloop van verdwenen muren aangegeven. Van de kloosterkapel zijn de plaats van de westmuur en de traveeindeling onzeker. Met streep-punt-lijnen is rechts beneden de omtrek aangegeven van het huis van Abraham Cohen (gebouwd 1780-'82) en rechts boven de omtrek van de kazernevleugel, die in het begin van de 19de eeuw werd gebouwd.

is, maar slechts ten dele. In 1603, toen de kloosterlingen gestorven of vertrokken waren, gaf de stad een gedeelte van de gebouwen met de hof aan de geneesheer Jacobus Peutius in gebruik. In de voormalige kloosterhof, ongeveer zes meter uit de westelijke hoek, vonden de leden van de A.W.N. inderdaad een afvalkuil met flessen, flesjes, zalfpotjes, een condensor en een urinaal. Misschien moeten we Peutius' huis situeren in het zuidelijke deel van de oostvleugel en een aanbouw daaraan aan de Westsingel. In 1693 kocht de stad dit huis weer terug om er een glasblazerij in te vestigen. In het oostelijke deel van de zuidvleugel hebben de leden van de A.W.N. inderdaad een glasoven gevonden, die gestookt werd vanuit de reeds genoemde kelder daar ter plaatse. In 1709 werd het restant van de kapel bij het Glashuis gevoegd; in 1733 werd

het Glashuis verkocht. Abraham Cohen kocht in 1780 het voormalige Glashuis met het daarbij getrokken zuidelijk buurhuis en liet na (gedeeltelijke) afbraak het monumentale herenhuis bouwen, dat van 1818 tot 1974 als stadhuis heeft gefungeerd.

Het Doelhuis ontwikkelde zich tot een voornaam logement en vergader- en dinerplaats van belangrijke gezelschappen. In 1805 kreeg het echter een militaire bestemming, in 1816 een stedelijke, terwijl het in 1825-'27 verbouwd werd tot kazerne. De reeds genoemde verhoging van de drie kloostervleugels vond waarschijnlijk bij deze gelegenheid plaats evenals de bouw van een nieuwe vleugel in de voormalige kloosterhof en de bouw van de noordoostelijke vleugel, die zijn voorgevel aan de Westsingel heeft (zie afb. 7 op blz. 15 van deze jaargang).

In het begin van onze eeuw kwamen de gebouwen in gebruik bij de gemeente.

G. BERENDS

Literatuur

W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort. Geschiedkundige Bijzonderheden*. 1e Bundel, Amersfoort 1897, 48-79.

J. Hovy, „Het Glashuis aan de Westsingel te Amersfoort”, *Jaarboek Oud Utrecht* 1974, 163-179.

Amsterdam, Gebouw van de voormalige ANDB

Sinds 1972 zetelt de Industriebond NVV in het voor de Algemene Nederlandse Diamantbewerdersbond in 1899 gebouwde pand aan de Henri Polaklaan 9 te Amsterdam. Het NVV achtte het in 1979 noodzakelijk het gebouw, waar mogelijk, aan te passen aan de huidige eisen die gesteld worden aan een kantoorgebouw. Men trachtte dit te realiseren binnen het kader van het monumentale geheel. Met name gold dit voor de hal, het trappenhuis, de Grote Vergaderzaal en de Bestuurskamer. Wat de Grote Vergaderzaal betreft kwam men al snel tot het oordeel dat de aanwezige paneelschilderingen, opgenomen in een wandbetimmering, restauratie behoeften. Ze waren nogal flets van uiterlijk en bladderden hier en daar af. De huidige gedaante van de zaal vertoont niet de oudste decoratie uit 1905-1907 (afb. 1) maar ontstond na een metamorfose in 1921-'37 (afb. 2). Het gebouw is door H. P. Berlage ontworpen en hoofdzakelijk door hem en R. N. Roland Holst gedecoreerd. Het staat sinds 1971 op de lijst van beschermde monumenten.

Op 4 juli 1899 ging de eerste paal de grond in nadat een ouder ontwerp was getorpedeerd. In de oorspronkelijke opdracht staat dat het gebouw van de Bond „niet alleen dienstig moest zijn aan het beoogde doel, maar dat het ook een monumentaal karakter diende te dragen. Het zou een symbool worden van de arbeidersbeweging”¹. Henri Polak, de voorzitter van de Bond, kondigde bij die gelegenheid aan dat het pleisterwerk van de Grote Vergaderzaal decora-

tief beschilderd zou worden. In 1901 werd aan R. N. Roland Holst (1868-1938) de opdracht gegeven. Eind 1904 zou hij echter pas daadwerkelijk aan de muurschilderingen in de zaal beginnen. Intussen voorziet hij het trappenhuis van Berlage's Beurs van twee grote wandschilderingen. In verband met deze werkzaamheden vroeg hij op 22 februari 1902 aan het bestuur van de ANDB uitstel voor zijn werkzaamheden aldaar. Roland Holst motiveerde zijn verzoek als volgt: „De aanvaarding van de opdracht aan de Beurs zal ook haar nut hebben voor het uit te voeren werk aan het Bondsgebouw, omdat ik daarvoor in de gelegenheid zal zijn de grootste moeilijkheden die het schilderen direct op muren voor een ieder meebrengt, te leren kennen en naar ik hoop te leren overwinnen.” Ook waarschuwt hij het ANDB-bestuur: „Dat, waar de voltooiing van deze schilderingen lang op zich laat wachten, de hoofdoorzaak gelegen is in het feit dat waar dit werk mij zozeer ter harte gaat, ik eerst genoeg neem met de conceptie en die schetsontwerpen, waarvan ik overtuigd ben dat zij geven, het beste waartoe ik in staat ben”².

In mei 1907 is het werk in de Grote Vergaderzaal voltooid. In de tussengelegen twee en half jaar mocht niemand, met uitzondering van zijn twee helpers, de zaal betreden. Op ca. 80 vierkante meter muuropervlak schilderde hij in totaal 14 voorstellingen in met ornamenten versierde vakken boven een plint van groen-glazuurde baksteen.

De schilderingen zijn direct op het stucwerk aangebracht. De voorstellingen, waarvan foto's bewaard zijn gebleven³, symboliseren de arbeidersbeweging. De onderschriften van zijn vrouw, Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, onderstrepen dit: „Solidariteit weerstaat ook de lokkende stem van het goud” en „Het spook der bleke armoede bedwingt niet het dapper hart”. Mannen en vrouwen zijn wilskrachtig afgebeeld, met ietwat hoekige, gestileerde en vastberaden gelaatstrekken⁴. Op

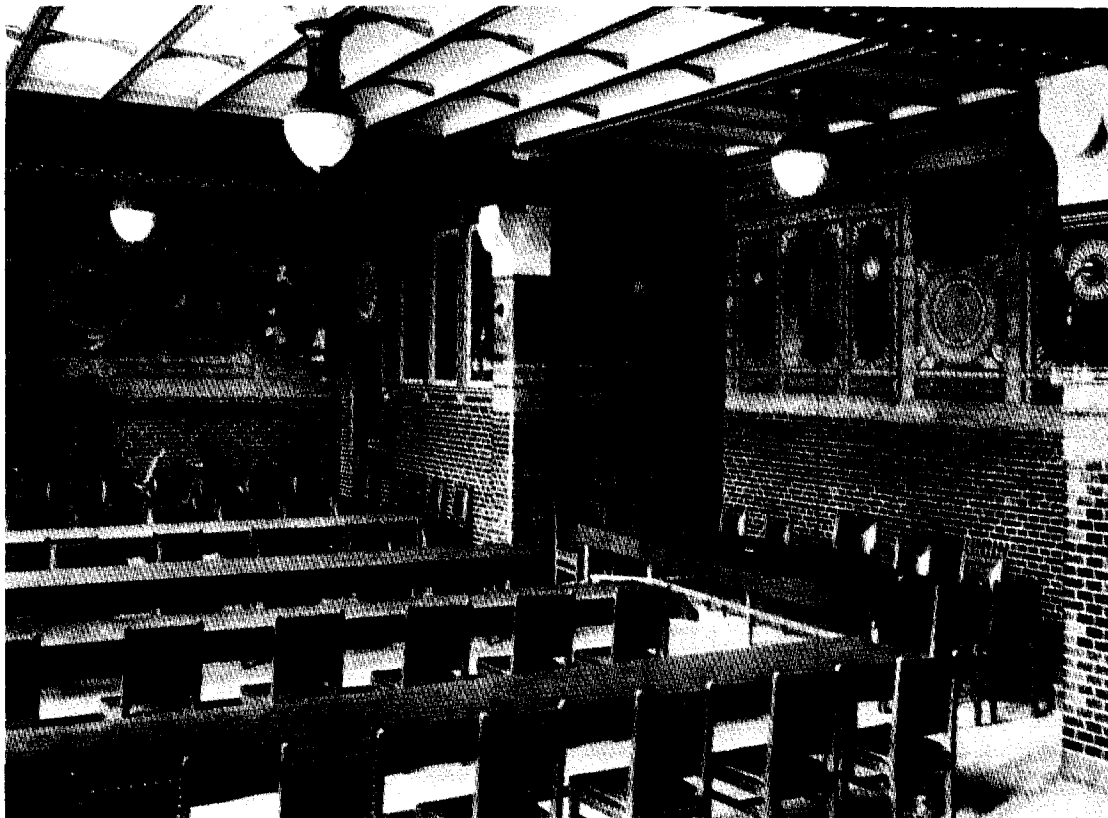
¹ Jack Kroes, *Het paleis aan de laan. De geschiedenis van het bondsgebouw van de ANDB*. Uitgave: Industriebond NVV, Amsterdam, 1979, 18. P. Singelenberg, *H. P. Berlage. Idea and Style; The quest for modern Architecture*, Utrecht 1972.

² Jack Kroes, *o.c.*, 34.

³ *Vijftien afbeeldingen in boekdruk naar de wandschilderingen van R. N. Roland Holst in het gebouw van den Algemeene Nederlandschen Diamantbewerdersbond te Amsterdam*, Rotterdam, 1907. K. P. C. de Bazel e.a., *Dr. H. P. Berlage en zijn werk*, Rotterdam 1916. Afb. 1 is afbeelding 72 uit dit werk. *Neder-*

landse architectuur, 1856-1934, Berlage. Tentoonstellingscatalogus Haags Gemeentemuseum, 30 augustus t.e.m. 16 november 1975, afb. 81. In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevinden zich enige voorstudies. Zie *Het Legaat R. N. Ronald Holst*, Amsterdam Rijksprentenkabinet 1979, Vouwblad XVII, T62, T91 t.e.m. T95 en T120. P. Schatborn, „Tekeningen van R. N. Ronald Holst,” *Bulletin van het Rijksmuseum*, 27 (1979), nr. 2, 80-82.

⁴ Zie: Bettina Polak, „Het Fin-de Siècle in de Nederlandse Schilderkunst, de symbolistische beweging 1890-

Afb. 1. Overzicht van de Grote Vergaderzaal in het gebouw van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond te Amsterdam omstreeks 1916, met rechts de niswand. Repro uit: „Dr. H. P. Berlage en zijn werk door K. P. C. de Bazel e.a.”, 1916, afb. 72.

één van de schilderijen strooit een vrouw bloemen op een hamer en aambeeld, het onderschrift: „Eens zal de dag „opgaand” vinden arbeid en schoonheid vereend”.

Helaas bladderden de schilderijen in 1907 reeds plaatselijk af; Roland Holst schreef de ANDB dat dit door fixeren en bijschilderen hersteld kon worden. In 1910 schreef hij dat de heer Schor die hem samen met Jongert had geassisteerd, de schilderijen weer had gerestaureerd⁵. In 1912 werkte Schor opnieuw twee weken aan de schilderijen. Vocht tastte het bindmiddel aan⁶. Men bestreek de schilderijen met waslak en benzoline: een soort vernis; naar huidige inzichten een fatale methode.

De gebruikte vernissen vormden een vrij dichte laag op de schilderijen waardoor ogenschijnlijk een conservering werd bereikt. Doordat het vocht echter wel aan de achterzijde kon blijven toetreden, maar aan de voorzijde ten gevolge van de vernislaag moeilijker kon uittreden is een versnelde afbraak hiervan het gevolg geweest.

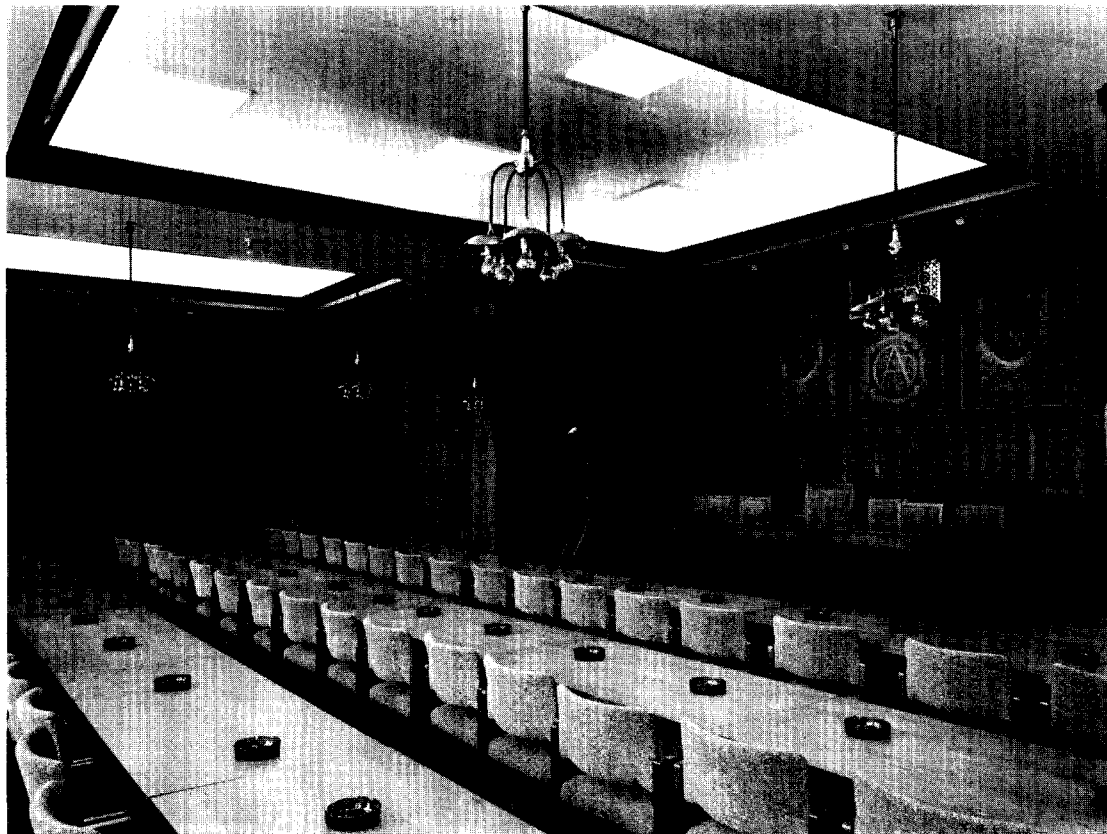
In 1919 blijkt dan ook dat de schilderijen buitengewoon slecht zijn geworden. Zó slecht dat het bestuur van de ANDB het besluit moest nemen de zaal opnieuw te laten decoreren. Berlage stelde voor eenvoudigweg een betimmering er overheen aan te brengen, maar de ANDB vroeg toch Roland Holst weer om advies. Hij

1900”, *Utrechtse bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, IV, 's-Gravenhage, 1955, 267.

⁵ Vera van Suchtelen. *De wandschilderingen van R. N. Roland Holst in het gebouw van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond te Amsterdam, 1907, 1912, 1937*, kandidaatsscriptie

kunstgeschiedenis Gemeente Universiteit Amsterdam, 15 maart, 1978, 28 (een uitvoerige uiteenzetting over de kunsthistorische en sociaal-historische betekenis van de schilderijen).

⁶ Jack Kroes, *o.c.*, 37.

Afb. 2. Overzicht van zaal in de huidige toestand, mei 1980. (Foto Monumentenzorg, G. J. Dukker).

adviseerde de wanden volkomen schoon te maken en te behandelen om ze vervolgens opnieuw — dit keer echter met olie verf — te beschilderen, een naar zijn mening volkomen veilige techniek. Hij eindigt zijn brief met: „U deze raad geven kost mij natuurlijk verdriet, maar vroeger of later zou dit besluit toch genomen moeten worden. Het lijkt mij het beste het dan maar spoedig te doen”⁷. Het idee van de ANDB om sectielversieringen aan te brengen vond Roland Holst niet zo geschikt, aangezien deze naar zijn mening het intieme karakter van de Zaal zou schaden. In overleg met Berlage en Roland Holst wordt echter toch besloten een wandbetimmering te maken, waarin Roland Holst op eterniet platen — net als in de Bestuurskamer — schilderijen zal maken. De

door Berlage ontworpen wand⁸ (afb. 2) wordt door het Binnenhuis begroot op: F 9.250,—, een bedrag dat de ANDB aanvankelijk niet kan opbrengen. In maart 1920 besluit het bestuur toch tot deze financiële aderlating⁹.

Berlage spreekt in een brief aan het bestuur zijn voldoening uit over het genomen besluit: „de Vergaderzaal in het Bondsgebouw te betimmeren volgens een ontwerp door mij in overleg met den Heer Holst opgemaakt.” Hij vervolgt: „Ik maak U er echter attent op, dat de prijs door het Binnenhuis daarvoor opgegeven, nog wel zal worden overschreden, daar de Heer Holst bij een onderhoud van j.l. Vrijdag te kennen heeft gegeven de op de oorspronkelijke tekening aangegeven paneelen niet alle te willen beschilderen, zoodat enkele daarvan nog boven-

⁷ Jack Kroes, *o.c.*, 37.

⁸ Twee tekeningen bevinden zich in de collectie van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te

Amsterdam, Archief H. P. Berlage. Een tekening is genogrammeerd en gedateerd H.P.B. JAN. 20.

⁹ Vera van Suchtelen, *o.c.*, 28.

Afb. 3. De arbeidster op de rechter wand, de niswand, van de zaal. Repro uit: „Vijftien Afbeeldingen in boekdruk...”, 1907.

dien zullen worden betimmerd, hetgeen natuurlijk een verhooging van kosten meebrengt”¹⁰. Berlage deelt het Binnenhuis eveneens het door de ANDB genomen besluit mede en vermeldt vervolgens dat hij nog wacht op goedkeuring betreffende enkele wijzigingen”¹¹.

In antwoord op Berlage’s brief deelt Henri Polak op 9 april mee dat het bestuur accoord gaat. Het overschrijden van het aanvankelijk goedgekeurde bedrag wekt wel enige irritatie; Polak schrijft dat het zo moeilijk wordt zaken te doen: „Zoo maakt met de menschen tureluursch. Eerst besluiten zus, dan besluiten zoo; en als het eindelijk zóó is, dan moet het weer anders”¹². Als maximum bedrag dat niet over-

schreden mag worden stelt men f 10.000,—. Met het aanbrengen van de wanden wordt ook het plafond verlaagd.

Schilderen gaat kennelijk langzamer dan timmeren want pas in 1937 komen de panelen gereed. Roland Holst zegt zelf dat hij met respect voor het nobel timmerambacht „iedere vierkan-te centimeter van verf tot een vergeestelijkte stof (moet) maken, en dat is geen kleinigheid”¹³. Bij de overdracht van de schilderijen op 31 mei 1937 verklaart Roland Holst dat hij het Bondsgebouw, door het verdriet over het verlies van de oude schilderijen had gemeden”¹⁴. Het jaar daarop komt hij te overlijden.

In de betimmeringen zijn 9 beschilderde panelen van eterniet aangebracht (afb. 4).¹⁵ Ze

¹⁰ Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NDB) te Amsterdam, archief H. P. Berlage: brief d.d. 3 april 1920.

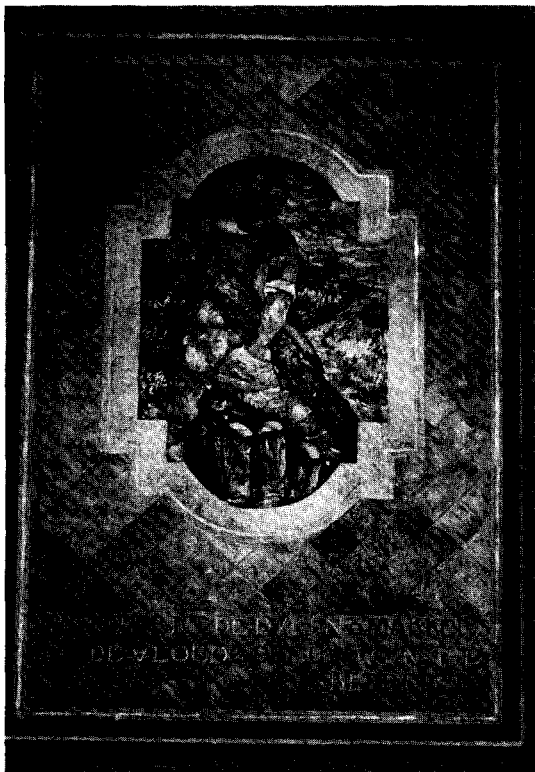
¹¹ NDB, archief H. P. Berlage: brief d.d. 3 april 1920.

¹² NDB, archief H. P. Berlage: brief d.d. 9 april 1920.

¹³ Vera van Suchtelen, *o.c.*, 28; Jack Kroes, *o.c.*, 38.

¹⁴ Vera van Suchtelen, *o.c.*, 29.

¹⁵ R. N. Roland Holst, *Reproducties naar de schilderijen*

Afb. 4. Een man die een paal in het water plaatst, geschilderd op het paneel dat zich bevindt voor „de arbeidster”, opname mei 1980. (Foto Monumentenzorg, G. J. Dukker).

zijn uitgevoerd in caseïneverf op eterniet. De voorstellingen symboliseren wederom de arbeidersbeweging. Wat onmiddellijk opvalt is de terughoudendheid waarin de schilderijen zijn uitgevoerd. Een terughoudendheid waarvan Sjollema zegt: „dat de oorsprong daarvan wel eens kon liggen in de geschiedenis van deze zaal, waar zich, zowel voor Roland Holst, als zijn vrouw, zoveel heeft afgespeeld”¹⁶. De schilderijen passen door hun gedempte toon in het wandvlak en beïnvloeden — veel minder dan de vroegere schilderijen dat deden —, de sfeer van de zaal.

Bij de beoordeling van de staat van de paneelschilderingen moest ook de achterkant worden bekeken en wie schetst onze verbazing toen een relatief goede schildering uit de eerste periode

van R. N. Roland Holst, in het gebouw van de Alg. Ned. Diamantbewerkerbond, met een toelichting tot de laatste schilderijen, Amsterdam, mei 1937. Zie noot 3. Ontwerpen en cartons voor ramen en muurdecoraties, X.

in het zicht kwam. Na verwijdering van alle panelen kon worden vastgesteld, dat de eerste schilderijen, weliswaar plaatselijk ernstig gehavend, zeer overtuigend aanwezig zijn. Nadat de betimmering was geplaatst zal de verdamping (zie hiervóór) van vocht uit de muur zijn teruggelopen en is ook daardoor verdere achteruitgang van de schilderijen vertraagd. Hierdoor is het mogelijk de schilderijen in hun toestand van rond 1920 te aanschouwen. De niswand met ter weerszijde van het ANDB-monogram de zeer sterke en monumentale afbeelding van de arbeider en arbeidster (afb. 3), is in zijn geheel goed bewaard gebleven. Dit geldt eveneens voor de schildering boven de vroegere ingang. De wand daar tegenover is echter in vrij slechte staat. Ook de huidige panelen behoeven enige restauratie. Het laat zich echter aanzien dat dit beperkt kan blijven tot voorzichtige reiniging en een enkele plaatselijke retouche. Het is technisch mogelijk de eerste schilderijen te consolideren.

R. CRÈVECOEUR
G. W. C. VAN WEZEL

Megchelen (gem. Gendringen), huis Landfort

De oostelijke helft van dit huis is momenteel in restauratie. Het is een neoklassicistisch landhuis, door een stichtingssteen 1827 gedateerd. In het familiearchief van de bewoners zijn ontwerptekeningen uit 1823 en 1825 van de architect J. T. Uebbing uit het naburige Anholt bewaard gebleven, die in gewijzigde vorm tot uitvoering gekomen zijn. Het betrof de verbouwing van een bestaand rechthoekig huis, waaraan aan beide korte zijden een nieuw stuk werd toegevoegd.

Het oude huis is bekend van een gewassen pentekening van Abraham de Haan uit 1731: een rechthoekig huis met kruis- en kloosterkozijnen, gedekt door een schilddak. Op de hoeken zien we vierkante toren-achtige opbouwtes, gedekt door barokke dakhelmen.

Het middendeel van het bestaande huis is in wezen nog het oude huis, dat rond 1600 gedateerd zal mogen worden: muurwerk (baksteen van het formaat 25,5-26,5 × 12,5-13,5 × 6-7 cm, 10 lagen = 75-80 cm), kelders (deels over-

¹⁶ J. Sjollema „Roland Holst als wandschilder”, *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 60 (1939), 144-146.

welfd, deels vlak overzolderd), moerbalken met renaissance sleutelstukjes en kapconstructie. De kap is van eiken en de spanten, die vrij licht van afmetingen zijn, zijn genummerd met gehakte telmerken. De gewezen hoektorentjes zijn in de kap nog duidelijk te herkennen. De binnenwaarts gerichte wanden rustten op de kapspannen ter plaatse; ze zijn dus waarschijnlijk van hout geweest. Of de buitenwaarts gerichte wanden ook van hout waren of van baksteen is niet duidelijk.

Waarschijnlijk zijn de hoektorentjes al vóór 1827 afgebroken, omdat zich ter plaatse daarvan onder de daken van de aanbouwen daksporen bevinden voorzien van panlatten, die sedert 1827 geen functie meer hadden. Ook zijn al vóór 1827 de kruiskozijnen vervangen door schuiframen met de wisseldorpel op halve hoogte. De kozijnstijlen van de huidige schuiframen vertonen de sporen daarvan. Bij dergelijke kozijnen zullen de hanekammen horen, die gevonden zijn boven gedichte vensteropeningen in de ingebouwd geraakte oostgevel van het oorspronkelijke huis. In de westelijke aanbouw bevinden zich nog enkele binnenluiken, die bij deze ramen behoord kunnen hebben. De onderste en bovente panelen hiervan hebben een hoogte van één ruitje en de drie panelen daartussen elk een hoogte van twee ruitjes; elk luik klapt in tweeën. De ramen zullen dus vier ruitjes breed zijn geweest en twee maal vier ruitjes hoog; op de verdieping waren zij dan twee maal drie ruitjes hoog. Datering: tweede helft van de 18de eeuw.

In de oostelijke aanbouw van 1827 is een hete-luchtverwarming ingebouwd, die in de kelder werd gestookt. Ook hiervan is een ontwerp-tekening bewaard, die gewijzigd tot uitvoering is gekomen. Door verticale en horizontale luchtkanalen in de binnenmuren werden de vertrekken op begane grond en verdieping van warme lucht voorzien, die hoog werd ingevoerd, terwijl de openingen voor de retourleiding zich vlak boven de vloer bevonden. Ook de aangrenzende vertrekken in het oude gedeelte van het huis werden op deze verwarming aangesloten, waartoe kanalen in de voormalige oostgevel moesten worden uitgehakt. Verse lucht werd aangevoerd door kanalen in de gevels, met inlaatopeningen vlak boven de vloer.

G. BERENDS

Wijhe, Hervormde kerk

Kapherstel en uitwendige restauratie van deze kerk boden in 1977 de gelegenheid de bouwge-

schiedenis nader te onderzoeken. Zie E. H. ter Kuile, *Zuid-Salland = De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* deel IV, De provincie Overijssel, 2de stuk, Den Haag 1964, 107-111.

Koor en schip van de kerk zijn bekleed met tufsteen, die afkomstig zal zijn van de afbraak van de oorspronkelijke romaanse kerk, bestaande uit een schip en een koor. Verder herinnert hieraan alleen de dakmoet op de oostzijde van de toren, zichtbaar boven de gewelven van het huidige schip. Het is echter niet uitgesloten, dat romaans tufsteenwerk bewaard is gebleven in de pijlers tussen schip en zuidbeuk en in de triomfboogpenanten tussen schip en koor.

Als eerste toevoeging aan de tufstenen kerk verrees de nog bestaande romaanse, geheel bakstenen toren (baksteenformaat 29-31 × 14-15 × 6,5-7,5 cm), die later is verhoogd. De westingang van deze toren is weliswaar in later tijd gewijzigd, maar moet er van meet af aan zijn geweest, gezien de gave dagkanten aan de binnenzijde. De eerstvolgende vergroting was de vervanging van het koor door het nog bestaande (hoofd)koor, bekleed met tufsteen van de afbraak, maar overigens van baksteen van het formaat 28-29 × 13-14 × 6,5-7,5 cm. De muur boven de triomfboog bevat geen restanten van de romaanse kerk; er is dus blijkbaar een geheel nieuwe triomfboog gebouwd.

Heel merkwaardig is, dat de twee westelijke traveeën van het koor breder zijn dan de oostelijke travee, die voorzien is van een 3/8ste sluiting. Bij de westelijke traveeën staan de muren meer naar buiten; deze muren zijn aan de binnenzijde voorzien van grote spitsboognissen, die in hetzelfde vlak liggen als de muren van de oostelijke travee. Er zijn dus a.h.w. inwendige steunberen; toch zijn aan de zuidzijde ook uitwendige steunberen geweest, zoals boven de gewelven van het zuider zijkoor te zien is. Aan de noordzijde van deze twee traveeën heeft een aanbouw gestaan, omdat hier boven de gewelven van de huidige aanbouw de tufsteen bekleding ontbreekt. Een gedeelte van de westmuur van deze vroegere aanbouw (vermoedelijk een sacristie) is bewaard gebleven; het is zichtbaar boven het gewelf van de zijbeuk en bevat een luikopening en een lichtspleet, die beide gedicht zijn.

De versmalling van het koor bij de overgang van de tweede naar de derde travee wordt aan de dakvoet opgevangen door een schuin verlopende bakstenen segmentboog boven de vensters van de derde travee. Hierop ligt ge-

deeltelijk nog de oorspronkelijke tufstenen daklijst met bol- en holprofiel. Op de oost- en zuidoost-zijde van de koorsluiting bevindt zich op dezelfde hoogte echter een bakstenen zaag-tandlijst, die ook oorspronkelijk lijkt te zijn.

De kap was oorspronkelijk een loutere sporenkap; de eiken kaspanten, die met gehakte telmerken genummerd zijn, zijn pas later toegevoegd. De gespannen bestonden oorspronkelijk elk uit twee sporen met twee haanhouten en de bekende voetconstructie met standzootje en blokkeel. Bij de plaatsing van de kaspanten zijn de onderste haanhouten van de meeste gespannen verwijderd. Het gespan bij de sluiting is voorzien van elkaar kruisende schoren vanaf de blokkeels tot het bovenste haanhout. De voetconstructie is bij veel gespannen verdwenen; sommige standzootjes lopen aan de binnenzijde van de muur een eindje naar beneden door, een constructie die in Zutphen en Deventer voorkomt omstreeks 1300. Aangenomen, dat omstreeks 1325 het toepassen van kaspanten bij grotere gebouwen algemeen gebruikelijk was geworden, zal deze kap, en daarmee het gehele koor, dateren uit het tijdvak 1250-1325. In de zuidoostelijke sluitingszijde is een piscina gevonden, afgedekt met een natuurstenen driepas.

Ongeveer een eeuw later werd het romaanschip vervangen door het huidige schip en de noorder zijbeuk, die beide bekleed werden met tufsteen, die bij de afbraak beschikbaar kwam. De gebruikte baksteen is wat kleiner dan die van het koor: 26,5-28 × 13-13,5 × 6-6,5 cm. De gelijktijdigheid van schip en zijbeuk blijkt o.a. uit het feit dat de noordmuur van het schip boven de gewelven van de zijbeuk niet met tufsteen is bekleed, wat bij de zuidmuur boven de gewelven van de zuidbeuk wèl het geval is. Daar zijn ook de restanten zichtbaar van steunberen. Ook kan men boven de zijbeukgewelven vaststellen, dat de schipmuren koud gemetseld zijn tegen het koor en dus jonger zijn.

De kap van het middenschip heeft kaspanten, die elk bestaan uit twee jukken op elkaar waarop een geschoorde makelaar, die de hanebalkflieger draagt. De spanten, en ook de sporen, zijn genummerd met gesneden, links gebroken telmerken. De windschoren zijn zowel tegen de spantbenen als tegen de flierungen gespijkerd, zodat een vroegere datering dan omstreeks 1425 niet mogelijk lijkt.

De volgende vergrotingen van de kerk waren achtereenvolgens de toevoeging van de zuider zijbeuk en het zuider zijkoor. Zij zijn van baksteen van onderling nauwelijks verschillend formaat (27,5-29 × 13-14,5 × 6-7 cm); ook de kapconstructies, met gesneden rechts resp. links gebroken telmerken, zijn weinig verschillend. Het dak van de zijbeuk heeft oorspronkelijk aan de oostzijde dezelfde ingesnoerde hoeken gehad als aan de westzijde. Het voorkomen van Bentheimer zandsteen aan de steunberen van de zijbeuk maakt een datering vóór ca. 1450 minder waarschijnlijk. Aan de zijbeuk komt ook een partij baksteen voor van het formaat 22-23 × 10-11 × 4,5-5,3 cm; dergelijke formaten zijn in het gebied Amersfoort-Harderwijk-Zwolle al van vòór 1400 bekend en ook aan de dichterbij gelegen kerk van Nijbroek. De datering van zijbeuk en zijkoor moet gezocht worden in het tijdvak 1450-1525.

Iets jonger kan de verhoging van de toren zijn. De toegevoegde geleding is gemetseld van twee verschillende formaten baksteen, door elkaar verwerkt: 26,5-27 × 13-13,5 × 5,5-6 cm en 21-22 × 9,5-10 × 4-5 cm. Beide formaten zijn dus kleiner dan we aan de zuidbeuk zagen; het kleine formaat is ons niet bekend uit de 15de eeuw, zodat de datering in de eerste helft van de 16de eeuw gezocht zal moeten worden. De rijzige torenspits is waarschijnlijk even oud. Deze is opgebouwd uit op elkaar geplaatste jukken met een koningstijl vanaf het balkkruis van het onderste jukkenstel. De jukken zijn genummerd met gesneden links gebroken telmerken; door toegevoegde tekens is ook in de hoogte onderscheid gemaakt.

Het noorder zijkoor is kennelijk de laatste vergroting van de kerk geweest; het is opgetrokken van baksteen van het formaat 21-23 × 11 × 5,5-6 cm. De kaspanten zijn genummerd met gehakte telmerken, zodat de datering omstreeks het midden van de 16de eeuw gezocht moet worden. Of de dwarsmuur, die het koor verdeelt in een kapelruimte en een sacristie oorspronkelijk is, zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen. Naar onze voorlopige indruk kan hij secundair zijn, omdat hij niet boven het gewelf uitkomt. De noordmuur van het koor eindigt aan de westzijde met een staande tand; kennelijk was het de bedoeling de lage noorder zijbeuk te vervangen door een bredere en hogere, maar daar is het niet meer van gekomen.

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 16 FEBRUARI 1980 IN „T GULDEN VLIES” TE ALKMAAR.

Volgens de presentielijst zijn 59 leden en introducés aanwezig. De voorzitter, jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, *opent* om 11.30 uur de vergadering. Het bedroeft hem te moeten vaststellen dat de aflevering november 1979 van het Bulletin, waarin de *notulen* van de op 15 juni 1979 te 's-Hertogenbosch gehouden vergadering zijn afgedrukt, nog niet is verschenen, zodat het geen zin heeft deze thans aan de orde te stellen. Dat zou wèl kunnen met de notulen van de op 31 maart 1979 te Naarden gehouden bijeenkomst; deze komen voor op blz. 133 e.v. van de aflevering september 1979 van het Bulletin, maar spreker veronderstelt dat niemand van de aanwezigen de tekst daarvan paraat heeft, zodat beide notulen in de zomervergadering 1980 ter discussie zullen komen.

De secretaris deelt mede dat de bestuursleden, de dames Bosch en Moerman en de heren Nijhof, Sarfaty, Slechte en Snoep bericht van verhindering hebben gezonden. De heer Van Pelt heeft wegens vertrek naar het buitenland zijn bestuurslidmaatschap ter beschikking gesteld. De voorzitter zegt dat in de zomervergadering een voorstel van het bestuur om in de aldus ontstane vacature te voorzien aan de leden zal worden voorgelegd. Voorts brengt de voorzitter ter kennis van de vergadering dat dr. J. R. J. van Asperen de Boer bij brief van 9 februari j.l. het bestuur heeft verzocht hem te ontheffen van zijn functie van hoofdredacteur van het Bulletin. Het mag bekend worden verondersteld, aldus de voorzitter, dat het bestuur zich reeds lang ernstig zorgen maakt over het onregelmatige verschijnen van het Bulletin. Besprekingen met de hoofdredacteur hebben hierin helaas weinig verbetering gebracht. Toen door onbereikbaarheid van de hoofdredacteur wegens verblijf in het buitenland ten aanzien van het Bulletin een noodsituatie was ontstaan, hebben de bestuursleden Snoep en Slechte zich bereid verklaard als redactie-ad interim op te treden, totdat in overleg met de andere leden

van de redactie en — in een later stadium — met de redactiecommissie de lucht zal zijn opgeklaard. Vanuit de vergadering wordt opgemerkt dat niet alleen het Bulletin maar ook de convocatie voor de vergadering de leden veel te laat bereiken. De secretaris erkent dat met betrekking tot de verzending van de convocatie moeilijkheden zijn ontstaan, die in de toekomst moeten worden vermeden.

Het Prins Bernhard Fonds heeft de Bond een bijdrage van f 5.400,— toegezegd voor de inrichting van het bureau in het Huis de Pinto te Amsterdam. Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland heeft de Bond twee leden voorgedragen om zitting te nemen in een adviescommissie voor het opstellen van een provinciale monumentenlijst. Het lid van de Bond jhr. ir. A. L. van der Brandeler heeft aandacht gevraagd voor het behoud van enkele 19de-eeuwse stationsgebouwen in oostelijk Nederland, die door de Nederlandse Spoorwegen zijn of worden afgestoten en met slooping bedreigd. Terzake hebben enige leden van de Tweede Kamer vragen gesteld aan de Minister van Verkeer en Waterstaat. De voorzitter hoopt dat in een te zijner tijd in het Bulletin te verschijnen artikel hieraan aandacht kan worden geschonken. De heer *Engelbrecht* geeft de raad deze kwestie aanhangig te maken bij de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming. De heer *Wijdooge* acht contact nuttig met een te Delft bestaande werkgroep, die zich met de industriële archeologie bezig houdt.

Tenslotte deelt de voorzitter mede dat de nota „Op zoek naar de Bloem in de KNOB” in aflevering 4 van het Bulletin 1979 integraal zal worden afgedrukt. In de bestuursvergadering van 16 januari 1980 is met enige opstellers van deze nota overlegd op welke wijze de voorgestelde vernieuwing en het voeren van een slagvaardig beleid kunnen worden gerealiseerd. Afgesproken is dat de leden van het bestuur mevrouw Moerman en de heer Nijhof tezamen met de

opstellers van de nota een buitengewone algemene ledenvergadering (discussiedag) zullen voorbereiden in de herfst van 1980.

De penningmeester krijgt vervolgens het woord voor het afleggen van *rekening* en *verantwoording* over het door hem in het verenigingsjaar 1979 gevoerde beleid. Het verheugt spreker de vergadering te kunnen meedelen dat de financiële situatie van de Bond, dank zij een van het Ministerie van CRM ontvangen subsidie, in 1979 een aanzienlijke verbetering te zien heeft gegeven. De exploitatierekening van het Bulletin sluit met een voordelig saldo van ruim f 28.000,—, waardoor het kapitaal is aangegroeid tot bijna f 68.000,—. Deze cijfers zijn evenwel geflatteerd, omdat in het boekjaar 1979 slechts drie afleveringen van het Bulletin zijn verschenen; de aan nummer 4 (november 1979) verbonden kosten zullen dus ten laste komen van de rekening-1980. Voorts was het honorarium voor de chef de bureau slechts over een gedeelte van het verslagjaar verschuldigd. De groei van het kapitaal stemt tot tevredenheid in verband met de voorgenomen uitgave van de Nieuwsbrief en andere activiteiten.

De heer *Dreimuller* is het opgevallen dat een relatief groot deel van het ledenbestand de contributie nog niet heeft betaald. Hij acht dat een betreurenswaardige toestand. De heer *Sypkens Smit* informeert naar de kosten van de huisvesting van het bureau in het Huis de Pinto te Amsterdam. Beide vragen worden door de penningmeester beantwoord. De *commissie* tot het nazien van de *rekening* over het verenigingsjaar 1979, welke heeft bestaan uit de heren C. G. Scheltema en ir. W. E. van Rijswijk de Jong, rapporteert bij monde van laatstgenoemde dat zij de jaarstukken op 13 februari 1980 heeft gecontroleerd en akkoord bevonden. Mitsdien stelt de commissie voor, de penningmeester décharge te verlenen, waarmede de vergadering met applaus instemt. De heer *Van Rijswijk de Jong* brengt voorts in herinnering dat de penningmeester in de loop van het jaar 1980 zal aftreden, zodat deze rekening de laatste is, die onder zijn supervisie is opgesteld. Hij stelt de vergadering voor, aan mevrouw B. J. Koek-Overvest, die als secretaresse van de heer Van Helbergen jaren lang de financiële administratie van de Bond voorbeeldig heeft verzorgd, een attentie aan te bieden. De vergadering verenigt zich door middel van een hartelijk applaus met dit voorstel. Tot lid van de *commissie* tot het na-

zien van de *rekening* van de penningmeester over het jaar 1980 benoemt de vergadering de heren C. G. Scheltema en G. Valk.

Bij de *rondvraag* brengt de heer *Valk* de geprojecteerde aanleg van een weg door de IJsselvallei in de gemeente Steenderen ter sprake, die zijns inziens de omgeving van Bronkhorst ernstig zal aantasten. De heer *Van Helbergen*, die ter plaatse goed bekend is, deelt de vrees van de heer *Valk*; hij ziet evenwel niet goed, hoe de Oudheidkundige Bond hier actie kan voeren. De heer *Wijdooge* informeert naar de voortgang van de publicatie van het Repertorium. De secretaris antwoordt dat deel V persklaar is, maar dat publicatie zonder subsidie (wellicht van Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek?) om financiële redenen onmogelijk is. De heren *Sypkens Smit* en *Dreimuller* vragen of de leden inspraak hebben bij het voordragen van nieuw te benoemen bestuursleden. De voorzitter antwoordt dat conform het bepaalde in artikel 6 van de (nieuwe) Statuten het bestuur terzake een voordracht opmaakt, die bij de oproeping voor de ledenvergadering wordt medegedeeld. Suggesties voor het voordragen van andere kandidaat-bestuursleden dienen door tenminste tien leden twee weken vóór de datum van de vergadering schriftelijk bij het bestuur te worden ingediend.

De voorzitter is het met de heer *Dreimuller* eens dat nieuwe bestuursleden zoveel mogelijk in eigen gelederen moeten worden gezocht, waarbij affiniteit tot monumenten een belangrijk pluspunt kan zijn. Zulks geldt in mindere mate voor de penningmeester, die in de eerste plaats verstand moet hebben van financiële zaken. De heer *Dreimuller* zou het op prijs stellen indien in den vervolge voor de ledenvergaderingen, waarin de financiële jaarstukken aan de orde komen, een uittreksel uit de jaarcijfers kan worden overgelegd. De penningmeester zegt zulks toe. Met een dringend beroep op de aanwezigen, nieuwe leden voor de Bond te winnen, sluit de voorzitter om 12.55 uur de vergadering.

Na een geanimeerde „wandellende” lunch, bij uitstek geschikt voor informeel contact tussen de leden, geeft de voorzitter om 14.00 uur het woord aan de heer L. F. M. Landzaat, hoofd van de sectie monumentenzorg van de Dienst Openbare Werken Alkmaar, voor een causerie over „Alkmaar, stadsontwikkeling en architectuur”. Spreker schetst aan de hand van een groot aantal fraaie dia's de ontwikkeling

van Alkmaar van kleine nederzetting van visers en boeren tot „overloopgemeente” voor in hoofdzaak op Amsterdam georiënteerden.

Gesticht op een rug van hoge geestgronden evenwijdig aan de duinen ontwikkelde Alkmaar zich spoedig als uitvalspoort van de Hollandse graven ter onderwerping van de Westfriezen. De bekende tekening door Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 laat de ovale plattegrond zien, waarvóór Adriaen Anthonisz in het begin van de Tachtigjarige Oorlog nieuwe verdedigingswerken aanlegde. Na het mislukte beleg door de Spanjaarden in 1573 breidde de stad zich uit en deze situatie bleef practisch ongewijzigd tot in de tweede helft van de 19de eeuw. Het eigen karakter van de Alkmaarse binnenstad wordt duidelijk tijdens de rondwandeling, die het gezelschap na de lezing onder leiding van de heren Landzaat en Verhoeven maakt. Met opzet worden daarbij de óverbekende, grote monumenten buiten beschouwing gelaten. Het uit 1646 daterende Hofje van Splinter aan het Ritsevoort met zijn overdekte, houten galerij aan de binnenzijde en het monumentale Wildemanshofje uit 1714 aan de Oudegracht trekken aller aandacht. Interessant is ook het bezoek aan de ten onrechte weinig bekende St.-Laurentiuskerk op het Verdronkenoord, een vroege schepping van dr. P. J. H. Cuypers

uit 1861, uitwendig misschien niet zo spectaculair, maar inwendig van een bijzondere ruimtewerking. De driebeukige kruisbasiliek in sobere baksteenvormen is geënt op de rijpe Franse goetiek.

Tegen 16.00 uur eindigt de wandeling bij het stadhuis, waarna het gezelschap de gast is van het gemeentebestuur in het Mariaanshoofd, een van de fraaiste huizen aan de Langestraat, omstreeks 1730 uit ruime beurs gebouwd voor het echtpaar Simon Schagen en Cornelia Craft. Het huis is eigendom van de gemeente en de met zorg uitgevoerde restauratie is in 1979 gereed gekomen. In de beide op de begane grond gelegen salons heet bij ontstentenis van burgemeester C. M. L. Roozmond de heer Landzaat de aanwezigen welkom, waarna de excursie wordt besloten met een rondgang door het gebouw. Speciale vermelding verdient het boven de voordeur op de verdieping gelegen vertrekje in de arkel met een rijk versierd, gebogen plafond, dat rust op tegen de wand geplaatste kolommen.

Het gemeentebestuur komt alle lof toe dat het 18de-eeuwse interieur met zijn deuren, lambrizingen, betimmeringen en plafonds bij de verbouwing tot dépendance van het stadhuis volledig is gerespecteerd en gerestaureerd!

V. D. M.

DISCUSSIEDAG; SAMEN ZOEKEN

In de vierde aflevering van het Bulletin KNOB 78 (1979), 173-178, verscheen een door de Jongeregroep opgestelde discussienota met als titel „Op zoek naar de bloem in de KNOB”.

In deze discussienota wordt de vraag gesteld of het beleid en de activiteiten van de KNOB niet gericht zijn op een te beperkte doelstelling. De Jongeregroep acht een bezinning nodig en heeft daarom de nota geschreven, die vooral een handleiding is voor een binnen de KNOB te voeren discussie.

Op dit moment bereidt de Jongeregroep in samenwerking met het Bestuur een discussiedag voor. Deze zal gehouden worden op zaterdag 1 november 1980 in Utrecht. Niet alle gegevens i.z. die dag zijn nu al bekend, maar het voorlopige programma ziet er als volgt uit:

Programma 1 november 1980

10.00-10.30 Ontvangst met koffie

10.30-10.40 Welkomstwoord

10.40-11.00 Inleiding door de heer H. J. Zantkuijl

11.00-12.30 Groepsdiscussie

12.30-13.30 Lunch

13.30-14.30 Rondleiding door Utrecht of (voor de liefhebbers) Video-samenvatting van de Nationale Monumentenstudiedag 1980: „Monumentenverzorging in de stads- en dorpsvernieuwing het zout in de pap”.

14.30-16.00 Plenaire discussie

16.00-16.15 Rondvraag

16.15 Sluiting.

MEDEDELING AAN ALLE KNOB-LEDEN

Het bureau van de KNOB is gevestigd in het Huis de Pinto Sint Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, 020-277706.

U wordt vriendelijk verzocht al uw correspondentie aan dit adres te richten. Iedere woensdag wordt dit bureau bemand door Marian de Haas. U kunt dan ook telefonisch al uw wensen kenbaar maken.

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar Bureau KNOB, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliciteert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aangevaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literaturopgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literaturopgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsen, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1980